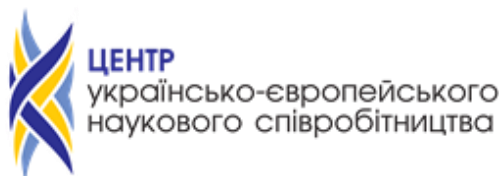

**Міністерство освіти і науки України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ. ХЕРСОНСЬКА
ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ХЕРСОНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОРТИЦЯ» СЕКТОР «КАМ'ЯНСЬКА СІЧ»
ХЕРСОНСЬКА ДЕРЖАВНА МОРСЬКА АКАДЕМІЯ**

за підтримки

**МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

**«ЗАПОРІЗЬКІ КАМ'ЯНСЬКА Й ОЛЕСЬКІВСЬКА СІЧІ
ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ»**

18–19 квітня 2019 р.

Херсон
Видавничий дім «Гельветика»
2019

*Затвердила до друку вчена рада
Херсонського державного університету
(протокол від 17 квітня 2019 р. № 9)*

Рецензенти:

Кулікова Л.Б. – професор, доктор педагогічних наук, кандидат історичних наук, перший проректор Херсонської державної морської академії;

Безлуцька О.П. – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії.

Редакційна колегія:

Гуржій О.І. – д.і.н., професор (Інститут історії НАН України);

Водотика С.Г. – д.і.н., професор (Херсонський державний університет);

Бачинська О.А. – д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова);

Гончарук Т.Г. – д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова);

Кулікова Л.Б. – д.пед.н., професор, перший проректор Херсонської державної морської академії;

Братченко Т.Г. – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею;

Макієнко О.А. – к.і.н., голова Херсонської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Остапенко М.А. – генеральний директор Національного заповідника «Хортиця»;

Кузовова Н.М. – к.і.н., доцент (Херсонський державний університет).

З 33 **Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України:** Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Херсон, 18–19 квітня 2019 р. – відп. ред. Н. М. Кузовова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 112 с.

ISBN 978-966-916-789-7

У збірнику вміщено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України», що відбулася 18–19 квітня 2019 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні питання історії українського козацтва, регіональної історії. Розрахований на студентів, аспірантів, вчителів, викладачів закладів вищої освіти.

УДК [94(477.64+477.75)«14/18»:930.85(477)](063)

ЗМІСТ

Імперська внутрішня політика кінця XVIII – початку XIX століття на південноукраїнських землях: французькі дослідження Батенко Г.В.	5
Запорожці на території Османської імперії в останній чверті XVIII ст.: центри та їхні керівники Бачинська О.А.	12
Історія козацтва на Херсонщині Бєляєва К.О.	19
The Byzantine Empire. Timeline of historical and geographical development Boldyrieva O.O.	24
Правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму Букрєєв Т.Б.	31
Цивілізаційні попередники запорозького козацтва у Нижньому Подніпров'ї Водотика С.Г., Савенок Л.А.	39
Запорозьке гайдамацтво періоду Олешківської та Кам'янської січі (1711 – 1734 рр.) Дідик С.С.	45
Фрідріх Фальц-Фейн. «Гоголь: устрій Запорозької Січі» Кузовова Н.М.	50
Використання пам'яток козацької доби в межах реалізації соціального проекту «Мандруймо Херсонщиною» Макієнко О.А., Сидорович Є.С., Яровий В.Ф.	56
Актуальні проблеми туристичного освоєння козацької спадщини на Херсонщині Макієнко О.А.	61
Роль українських православних монастирів у зародженні козацької військово-польової медицини Мандрик-Мельничук М.В.	70

Запорозьке козацтво на території Херсонщини наприкінці XVIII століття Павленко В.Я.	77
Запорозьке козацтво й кримське ханство після Полтавської битви 1709 року Сергійчук В.І.	82
Проблема «виключених людей» у суспільно-політичних реаліях Півдня України др. пол. 1930-х рр.: доля родини Бірнстайн Цибуленко Л.О., Цибуленко Г.В.	89
Black Valley – location of Cossacks fights: historical reconnaissance of events in 1675 Chuchykalo M.A.	97
В. І. Гошкевич – перший археолог-дослідник Кам’янської Січі та його знахідки початку XX ст. в Херсонському обласному краєзнавчому музеї Чорна К.Д.	101

ІМПЕРСЬКА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ НА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ФРАНЦУЗЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ

БАТЕНКО Г.В.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології
та методики викладання історико-юридичного факультету*

Херсонського державного університету

м. Херсон, Україна

Українські науковці активно вивчають історію Південноукраїнського краю. Особлива увага приділяється причинам появи іноземців на наших землях, напрямкам їх діяльності, проблемам подолання економічних, мовних, культурних перепон на нових місцях поселення. Докладно перераховані професії іммігрантів у праці В.Ф. Шишмарєва «Романські поселення на півдні Росії», О.І. Дружиніної «Південна Україна у 1800-1825 рр.», у «Записках Одеського Імператорського Товариства історії й старожитностей» увага приділено представникам усіх етнічних груп, які мали представництво в Південному краї. В історичних працях дослідників ХІХ – ХХ сторіч докладно вивчено, які міри вживалися імперським російським урядом для переселення колоністів. В.М. Кабузан, узагальнивши численні відомості істориків, продемонстрував, що політичні рішення не одразу призводили до конкретних результатів. Відомий краєзнавець А.А. Скальковський приділив темі французької культури свої дослідження, що мають значення до сьогодні. Ще Петро І передбачав для регіону промисловий шлях розвитку, а потім Катерина ІІ зумовила його сільськогосподарську спрямованість. У державному архіві Херсонської області зберігаються матеріали, що виходили з канцелярії губернатора, звіти про судові позови, ко-

пії довідок про землеволодіння, імператорські укази, копії важливих урядових постанов і багато іншого [2, 5, 6, 7].

Аналогічні «французькі» проекти про заселення Південноукраїнського краю іноземцями було подано наприкінці XVIII сторіччя французькими військовими – обер-берейтер месьє Ла Рив'єр і саксонським генералом месьє Вейсбахом. Обидва бачили майбутнє Півдня України винятково у швидкому розвитку сільського господарства.

Звернемося до архівних документів початку XIX століття що розповідають про конкретні справи іноземних поселенців у південноукраїнському регіоні. У документах про поселення в колонії сільськогосподарської орієнтації французькі прізвища зустрічаються не часто, що підтверджує гіпотезу про те, що французи воліли приїжджати в міста, де могли вирішувати основні питання, пов'язані з торгівлею, що, поступово виходила на перший план у їхніх відвідуваннях Північного Причорномор'я й Херсона – нового порту, пов'язаного з Марселем. Є французькі прізвища, пов'язані з покупками хуторів або сіл у цілому, але не окремих будинків у селах. Прямих доказів, що володарі самі жили в маєтках постійно немає. Отже, французи поселялися в самому місті, не в колоніях, а у сільськогосподарські маєтки просто гроші. Розглянемо фонд № 7. «Управління головного начальника південних поселень» опис 1, 1825-1866 рр.

У справі 587 «Про волосних і сільських посадових осіб Херсонського поселення» повідомляється, що серед мешканців, які займаються сільським господарством, французів немає. Але відомо, що велика кількість земель була роздана саме французам, які мали наміри розпочати свою діяльність у сільській місцевості: вівчарство й шовкопрядіння. І за кількістю привезених сортів винограду можна припустити майбутню мету їхніх занять [8, с. 219].

Державний Архів Херсонської області зберігає документи, пов'язані з діяльністю офіційних установ Херсонської губернії, що

містять інформацію про активну діяльність французів: Фонд № 1. Канцелярія Херсонського губернатора, Фонд № 3. Херсонське губернське правління, Фонд № 7. Херсонська митна застава, Фонд № 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Проаналізувавши архівні документи, ми розділили їх на тематичні групи й змогли виділити два типи землевласників-французів. Перший – це ті, хто планував цілеспрямовано займатися сільським господарством. Другий тип – аристократ, що одержував землі у Південноукраїнському краї, у знак найвищої прихильності. Однак, із часом, цінність землі у Південноукраїнському краї губернії зростала, відповідно, зростав імідж її землевласника. Не зважаючи на свою нечисленність, французи були серед тих, хто стояв на чолі сільськогосподарського прогресу. Ще у 1805 р. завзятий месьє Рув'є – Комерційний Радник, із великими збитками для себе особисто привіз елітних баранів і овець. З 1797 р. безуспішні спроби адоптації коштовних тонкорунних овець були розпочаті ним у Криму. Так у джерелах згадувалося між 1797 р. і 1802 р. про оформлення на вивіз вовни з Одеського порту, але цей продукт був мало популярний через його низьку якість. Майже одночасно з ним, інший француз – месьє Міллер теж зайнявся вівчарством. Але його вимоги були більші: по-перше, обов'язкова позичка від уряду, по-друге, ділянка землі у сільській місцевості й у місті, по-третє, всебічна допомога для будівництва фабрики з обробки вовни. Далекоглядний герцог Ришельє звернувся із проханням на Найвище ім'я, і Міллер одержав будинок колишньої Митниці й 20 000 рублів кредиту на 10 років.

Доповнюють намір французьких іммігрантів освоїти сільськогосподарські угіддя у Херсонській губернії дані архіву з фонду № 1. Херсонської губернської креслярні: – Наказ Таврійського губернського уряду й рапорт Дніпровського повітового землеміра про межкування земель графа Сент-При у 1814 році (справа 54); – Про межкування земель поміщикові Васалові у 1832 році (справа 105); – Про розмежування земельних дач поміщиків Куликовського, Потьє,

Васала в Дніпровському повіті у 1840 році (справа 142); – Межові книги земельних дач сіл Софіївки й Кларівки, Дніпровського повіту, володіння дворян Рувье й Васала за 1853 рік (справа 211).

Засновником перших мериносових кошар у Криму був француз Альбант, а професор де Серр – учений-технолог, ботанік багато зробив для розвитку садівництва. Ришельє протягом 14-ти річного свого перебування в Одесі залучав вчителів і ремісників із Франції. А.А. Скальковський помітив, що число французів у краї невелике й зросло тільки в останні двадцять років з 1824 р. по 1844 р., коли успіхи виноробства в Криму, рунній промисловості у всьому краї, загальний нестаток у вчителів цієї мови й, нарешті, розкіш в Одесі зажадали знаючих у мові наставників, досвідчених і митецьких виноградарів, заводчиків, кравців, перукарів і проч [9, с. 305].

Таким чином, заселення французів ішло двома ешелонами. Першими були ті, хто емігрував із Франції з політичних причин, потрапив на російську службу й досяг успіху, як де Ришельє, або втворюючи торговельні шляхи. Слідом за ними й, багато в чому завдяки їхній протекції, у південний край потягнулися ті, хто створював цінності власними руками. Характерною рисою даної групи було володіння високими технологіями. Це була не просто груба робоча сила, але люди, що передавали свої найцінніші знання й досвід іншим. Тому для впровадження привезених із Франції технологій знадобилося не тисячі французів, а лише кілька людей. Вочевидь, завдання передачі знань полегшувалося тим, що рідна «етнічна» мова приїжджиків майстрів – французька, для тих, хто спілкувався із ними, була мовою міжнаціонального спілкування.

Прогресивні методи господарювання «французького впливу» були об'єднані і з особливим ставленням до навколишнього середовища, що переселенці починали «окультурювати», насаджуючи дерева й розводячи сади у своїх маєтках. Французький мандрівник Делямар, який перебував тут у 1800 р. зазначав, що від Бендер до Херсона він не побачив жодного дерева. Але А.А. Скальковський

стверджує, що Ясновельможний, прибулий у Херсон в 1780 р. негайно розвів два сади. У Миколаїв був викликаний садівник-француз Яків Фабр, за розведення садів у цьому місті, йому були подаровані землі в Криму біля Алушти. Насадження садів, крім величезного культурного значення, мало й чіткий господарський напрямок. Іноді нововведення не приживалися. Так, емігранти з острова Майорки в 1782 році узялися розводити папір із бавовни, але вже через два роки ні іноземців, ні паперу не стало: чумою розігнало всіх іноземців [3, с. 27].

Виноградарству й виноробству, однак, пощастило набагато більше. У другій частині «Господарської статистиці Новоросійського краю» А.А.Скальковський пише: «Ми настільки щасливі, що можемо навіть указати які сорти виноградних лоз вже розведені у Новоросійському краї» і які сорти вина з них добуваються, попереджаючи, що наш огляд буде чисто офіційним, а не технічним.

Економіко – географічне розташування Південноукраїнських міст – Херсону, Миколаїву, Одеси, Сімферополю, Севастополю вплинуло на становлення суспільної думки про ці міста й на свідомість їхнього населення. Ці міста перебували на перехресті торгівельних морських шляхів Чорного – Середземного морів. Комерція й торгівля залучили в міста величезні капітали, що стимулювало й змушувало їх розвиватися неймовірно швидко, формувати міський уклад життя [1, с.38]. Доказом цього є документальні факти: Одеса, 1801 рік – неогоціантом месьє Фурньє й Ліворнським банкіром Гнітом був заснований перший комерційний банк, 1804 рік – відкриття першої публічної бібліотеки в Одесі, її перший директор – француз месьє Спаді. Географічна «серединність» або «кордонність» (фронтирність) міста як крапки на карті, неодноразово ставала предметом художнього осмислення. Н.В.Гоголь писав про повітове містечко в «Ревізорі»: «Звідси хоч три роки можеш скакати верхи, однаково ні до якої держави не доскачеш». А Володимир Висоцький уже зовсім у недавні часи зауважував у пісні про «Стару Одесу». що звідси на-

багато ближче до Берліна й Парижа, ніж із навіть самого Санкт-Петербурга»

Із історією Південноукраїнських земель пов'язана діяльність у другій половині XVIII століття Петра Симона Палласа – мандрівник, зоолог, ботанік, палеонтолог, мінералог, геолог, топограф, географ, медик, етнолог, археолог, філолог, технолог і навіть сільський хазяїн. Не дивлячись на таку розмаїтість областей знань він не був поверхневим вченим, а був справжнім енциклопедистом. Після опублікування декількох дуже вдалих статей у царині зоології й одержання ступеня доктора наук, у 1760 р. був запрошений Катериною II у Санкт-Петербург як ад'юнкт Академії Наук і колегії асесор. За її наказом здійснив поїздку на Кавказ і у Закавказзя. Його колекція лягла в основу колекції академічної кунсткамери й частина потрапила в Університет у Берліні. В 1796 р. був відряджений у Сімферополь для опису Криму, де в першу чергу його цікавив клімат і історія. Кримські описи Палласа становлять нині безцінне джерело відомостей для істориків і етнографів. Степовий регіон уразив його настільки, що в нього з'явилися наміри оселитися тут для занять сільськогосподарською експериментальною діяльністю, але високооплачувана служба при дворі імператриці, виявилася більш престижною [4, с.142].

Завдяки успішній сільськогосподарській діяльності, зростав не тільки добробут самих французів і їхній авторитет, але й підтримувався імідж Франції й французького стилю у культурі на Південноукраїнських землях.

Список літератури:

1. Белоусова Е. Херсон. Путеводитель. Симферополь, Таврия, 1988. 128 с.
2. Брун Ф. Путешествия и посольства господина Гилльбера де-Ланнуа в 1399-1450 годах / Записки Одесского Императорского

Общества Истории и Древностей. Одесса, 1853. т. III. 594с. + X ли-тогр. листов, I, II. Содержание.

3. Вельтман А. Начертание древней истории Бессарабии. Москва, 1828. С. 38.

4. Водовозова Е. Как люди на белом свете живут: Французы. СПб. 1899, IV, 227с. 8 вкл. л. табл.

5. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. Москва : Наука, 1970. 382 с.

6. Історія міст і сіл Херсонської області / Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Херсон, 1982. 175 с.

7. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. Москва : Наука, 1992. 216с.

8. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона / Записки ОИОИД. Одесса, 1879. Т. XI. 508 с., I, II-содержание с IX лит. лист.

9. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. Одесса, 1838. 350 с.

ЗАПОРОЖЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ЦЕНТРИ ТА ЇХНІ КЕРІВНИКИ

БАЧИНСЬКА О.А.,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

м. Одеса, Україна

Зруйнування Запорозької Січі у 3-5 червня 1775 р. призвело до переходу значної частини запорозького козацтва у кордони Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю – тобто, території, що належала на той час Османській імперії. Кількість запорожців, які пішли в турецькі території, дослідники визначають по-різному від семи до десяти тисяч, зазначаючи, що компактно організованого виходу запорожців не сталося. Вихід запорожців за межі Російської імперії вимагав закріплення на певній території, визначення свого місця в нових умовах життя, врешті відтворення власної організації. Відбувалось це не одномоментно, а являло собою тривалий в часі процес.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Свідчення самих козаків також дають підстави твердити про наміри влітку 1776 р. в гирлі Дунаю «збираються для того, щоб випросити там від турок землі, оселившись, бути під владою турок.... В тих місцях, де вони знаходяться ніякого земляного або дерев'яного укріплення немає, а також і гармат немає, в минулу зиму козаки зимували по-різних, що в гирлі ріки Дунаю косах та жили в зроблених ними землянках» [2, с. 40-41].

Російська адміністрація намагалась вжити усіх заходів, щоб заборонити подальший вихід козаків за кордон і повернути запорож-

ців. Особливе занепокоєння викликала реакція Османської імперії на перебування козаків на її території. За відомостями прикордонної адміністрації турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих.

Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції задля відновлення Січі на території Османської імперії. Крім того, у 1777–1778 рр. до турецького султана і константинопольського патріарха відряджались делегації з проханням прийняти у підданство і надати землі під заснування Січі [3, с. 58].

У серпні 1778 р. питання про їхнє політичне положення козаків було вирішене: султанський уряд, не зважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник П.Репнинський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», а саме у Кучурганах, козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната (Гнат Чорний або Гнат Натура), який отримав звання бунчужного паші, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Катерини II передав послу імперії в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айналі-Кавакської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався «видати Російському імператорському двору запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією», що оголошувалась їм, «а в противному випадку

Оттоманський уряд зобов'язувався запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря». Хоча значна частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років XVIII ст. перебувати ще в інших територіях: Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, де керівниками козаків джерела називають спочатку полковника Якіма Горба [3,с.85] та осавула Максима Тягуна (1778 р.), згодом отамана Гната Басанського та осавула Гаврила Близнюка (1782 р.); на території Молдавського князівства (навколо м. Сороки, Ясси та ін.) керівником став полковник Іван Сухина (1776-1788? рр.) та у Буджаці і гирлових селищах Дунаю, одним з можливих отаманів міг бути Кузьма Сукур (Швець). Про цих людей, як й взагалі про зазначений період, через брак джерел відомо дуже мало. Так, запорозький старшина І. Сухина був отаманом Васюринського куреня у 1764-1765 рр. в Наддніпрянській Січі й очолював Буго-Гардівську паланку у 1773-1774 рр. Після ліквідації Запорозької Січі він перейшов кордон, прихопивши й майно, адже «перебрався в Очаківський степ, на Тилігул, з усіма своїми стадами та людьми, що при ньому знаходились, попередньо спаливши зимівник на Бузі, що у нього був». Через оголошення набору в Чорноморське військо повернувся у січні 1788 р. з іншими турецькими запорожцями [6, с. 25]. Інший отаман К. Сукура народився близько 1726 р. від батька Лаврентія, був «росту середнього», мав волосся русяве, обличчям «кругловат, білявий, лівим оком крив»[2, с. 42].

Групу козаків, які перейшли Дунай і розпочали переселення на узбережжя Середземного моря, очолив полковник Герасим Коленка (Колінка), колишній січовик, який керував п'ятисотенною командою запорожців на Дунайській флотилії під Сілістрою під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і отримав за мужність іменну золоту медаль.

Переселення запорожців у віддалені райони відволікало їх від традиційних господарських занять (зокрема, рибальства) і віддавало їх під повний контроль турецької адміністрації. Це викликало різке невдоволення серед значної частини козаків. Вже в липні 1782 р. Я. Булгаков повідомляв в Колегію іноземних справ про те, що запорожці просили у султана, щоб їм дозволено було жити в дунайських гирлах, в чому їм було категорично відмовлено. Тяжкі умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до виходу окремих груп задунайців у Росію, Молдавське князівство, Австрійську імперію [4, с. 39-41].

Міграції козаків із турецьких володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв'язку з цим запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію – Січ, яка мала певну автономію. Вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю вже з середини 80-х років XVIII ст. [1, с. 109] (Катерлез, Катрелез. Тепер с. Сфинту Георге у повіті Тульча (Румунія). Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілійстринському паші, але через його віддаленість від козацького центру, вони підлягали назирю Браїли або керівникам інших найближчих фортець. Козаки обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким». Замість Герасима Колінки, якій помер від ран у грудні 1787 р., кошовим отаманом обрали Якіма Гардового.

У період з 1775 по 1791 рр. дослідники визначають декілька центрів перебування запорозької міграції: м. Тузли неподалік Березанського лиману, селищах поблизу Дністра – ур. Кагалія, с. Слободзея, с. Кучургани, м. Сороки; у гирлі Дунаю – с. Катирлез,

с. Кут Великий (?), с. Вилкове, с. Караорман; на правому березі Дунаю – с. Сеймени та ін. Вважаємо, що в цей час доречніше говорити про існування лише тимчасових Кошів як місць перебування, в даний конкретний момент кошового отамана з військовими частинами. Крім того слід зважити й на те, що з серпня 1779 р. тривало переселення козаків на правий берег Дунаю і далі до узбережжя Егейського та Мармурового морів (за Айналі-Кавакською конвенцією), а протягом російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. влаштування більш-менш стаціонарної Січі було проблемним.

У відомих на сьогодні документах, як правило фігурує інформація або про групи запорозьких рибалок, або військові частини. Серед старшин, крім зазначених вище, курені отамани, «гетьмани», писарі, судді, полковники, осавули, «бінбаші» (тисяцькі), хорунжі – Лях, Бахмат, Максим Підручний, Никифор, Федір Височин, Гнат Чорний, Макар Товстий, Семен Горб, Григорій Таран, Сусій Штригель, Степан Писарець, Макар Перебийніс, Іван Іванко, Яків Гончар, Люлька та ін. [1;4;5]. Колишніх запорожців називали «старими» або січовиками.

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. територія можливого розселення колишніх запорожців у межах Османської імперії зменшується, адже за умовами Яського договору 29 грудня (9 січня) 1791 р. кордон між двома імперіями був установлений по р. Дністер. Січ турецьких запорожців по завершенню війни мала знаходитися в Катирлезі. Більшість колишніх козаків почали стягуватись навкруги неї. До них зазвичай приєднувались й інші категорії населення. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії. Внаслідок використовувались всі ж попередні заходи, які були апробовані у попередні роки – «приватні запрошення», «амністії» та згодом під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. створення штучного війська на зразок колишнього Запорозького. За результатами цих агітацій з-за Дунаю вийшло 42 задунайських запорожця.

Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про рееміграцію. Так, на весні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно. Т. Помело перейшов до Росії, де за свій намір отримав звання секунд-майора й грошову винагороду. Після інциденту кошовим обрали вже вдруге Якіма Гардового [1, с. 29-32].

Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб для існування, призвели до конфлікту з некрасівцями (донськими козаками-старообрядцями). Стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (тепер в с. Юртасі в повіті Констанца (Румунія). У 1803 – 1804 рр., поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і поновили Січ у Катирлезі. Однак довго тут козаки не протримались через продовження ворожих дій з боку некрасівців. Останні в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла запорожців, багатьох порубали.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші та безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Коваля, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Гнат (Самійло/Дмитро) Коваль перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р., за іншими даними залишився там «після взяття Очакова у турків» [7, арк. 334-345]. Подальші відомості про нього з'являються лише з 1803 р., коли він, ще як полковник з «почесними козаками» прийшли до російського консула в Галаці з'ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. 3 липня 1804 р. Гнату

Ковалю російські чиновники надсилають листи через спеціальних агентів для того, щоб «викликати його з іншими товаришами до Росії», але поки що в листах його називають козаком Батуринаського куреня [5, с. 298]. Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну.

Таким чином, територія Османської імперії в кінці XVIII ст. у межиріччі Південного Бугу, Дністра та Дунаю залишалась привабливою для запорожців через можливість відновити та зберегти свій традиційний спосіб життя.

Список літератури:

1. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. Одеса: МП «Гермес», 1994.
2. Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : РА «Тандем», 1999. Вип. 4. Док. 1.
3. Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999.
4. Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя : Ра «Тандем-У», 2007.
5. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II : Задунайська Січ. Одеса, 1998.
6. Сапожников І. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чор-номорського війська // Південна Україна Записки науково-

дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : РА «Тан-дем», 2000. Вип. 5.

7. Центральний державний архів України в м. Києві. Ф. 245. оп. 1. Спр. 8, ч. 1.

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА НА ХЕРСОНЩИНІ

БЄЛЯЄВА К.О.

*студентка II курсу історичного факультету
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна*

Історія запорозького козацтва завжди була невід’ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови і становлення своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомити, що країна в якій він живе, має давні державні традиції і пам’ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво. Проблеми, які розглядаються в даній статті, мають велике значення, зокрема для поглибленого вивчення історії рідного краю, формування почуття патріотизму його мешканців, незалежно від їх національності та віку.

Ця тема повинна розроблятися і досліджуватися якомога ширше, щоб розуміти, що Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать чисельні факти проживання і діяльність на її теренах ще задовго до заснування Херсона, запорозьких козаків, які стали піонерами господарського освоєння нових земель.

Але в радянські часи на історію козаччини фактично було накладено табу, про що промовисто свідчить історія Херсонщини з серії «Історія міст і сіл Української РСР».

XVIII століття характеризується століттям неспокою. Це був час, коли держави і цілі народи перебували у стані практично безкінечних воєн. На сторожі інтересів України стояли козаки. Майже три десятиліття козацькі фортеці – Січі – діяли на території сучасної Херсонщини – то на кручах Дніпра, то на піщаних кучугурах єдиної в Європі Олешківської пустелі.

Навесні 1370 року на правому березі Дніпра запорожці під керівництвом славнозвісного Костя Гордієнка заснували в усті річки Кам'янка нову Кам'янську Січ (нині історична пам'ятка «Кам'янська Запорозька Січ» в селищі Республіканець та Правобережжі).

Місце для розбудови Січі було вибране не випадково. Як відомо, в усті Кам'янки здавна перебувала козацька залога при Кам'янозатонській переправі через Дніпро (назва походить від останньої забори Дніпра – Кам'яний затон, тобто затонений чи завалений диким камінням). Це був один з п'яти військових перевозів через Дніпро, причому найзручніший перевіз з правого берега Дніпра на лівий завдяки зручному розташуванню островів, серед яких острів Каїрський, через що цей перевіз вряди-годи звався Каїрським. Він був відомий з давніх часів і, за свідченням старожилів, знаходився в 30 верстах вище Кезикермена (сучасного Берислава навпроти Каховки) [1].

Сама Січ була розбудована на лівому березі річки Кам'янки, що в Кам'яній балці, при її впадіння в Старе Річище. Згідно з дослідженням Дмитра Яворницького, Січ мала форму замкнутого редуту: зі сходу – 245 метрів, з півночі – 140, з заходу – 262, з півдня – 76. Посередині Січі з півночі на південь проходила площа завширшки близько 10м, а по обидві сторони площі тягнулись курені: один ряд понад Річищем, а три зі сторони степу на зустріч р. Кам'янки.

Однак і після того, як Кам'янська Січ перестала існувати, її територія залишилась важливим стратегічним пунктом. У травні 1736 р. на Кам'янці отаборилося російсько–козацьке військо і була ставка фельдмаршала Фон –Мініха. У рапорті кошового отамана Якіма Ігнатовича до Генеральної військової канцелярії від 16 грудня 1754 р. зазначалося: «Тут, усті Кам'янки, де Січ була, звідти по Гарду Караулів запорожських козаків 200 чоловік нарядити» [2, с. 72]. Під час російсько-турецької війни 1768 –1774 рр. форпости запорожців знову стали « в уст Кам'янки, те Січ була» вони розташувались на Січовому городищі.

Таким чином, територія Кам'янської Січі, що розташовувалась на землях сучасної Херсонщини, була як важливим стратегічним пунктом так і землею обітованою запорозького козацтва, його осередком, що виник за складних і трагічних умов як для козацтва, так і для всього українського народу після невдалої спроби вирватися з пут Московщини.

Та не дивлячись на трагічні обставини, з якими пов'язане виникнення та існування Кам'янської Січі, це етап в історії запорозького козацтва має важливе значення, як політична віха історії нашого народу. Адже Кам'янська Січ стала першим осередком козацької волюнці на землях Херсонщини.

Ще одним осередком козащини на території сучасної Херсонської області стала Олешківська Січ, яка була заснована в 1711 році, після зруйнування Кам'янської Січі.

Завдяки свідченням старожилів, зібраним Дмитром Яворницьким, достеменно відомо, що спершу запорожці спустилися на човнах в урочища Глухі, де протока Глуха мала два гирла : Верхнє й Нижнє. Перебувши рік в «Глухих», козаки в наступному році вже під орудою отамана-гетьмана Кості Гордієнка звели січові укріплення неподалік, трохи далі на південь, у більш відповідному для Січі місці – на Олешківських пісках (кучугурах) в Кардашинському лимані.

Це була друга козацька столиця, розміщена на землях сучасної Херсонщини. Вона знаходилася поблизу нинішнього міста Цюрупинська, а точніше, в північно-східний бік від нього, навпроти впаду в Конку вітки Дніпра – в річки Лазнюня. Олешківська січ займала площу щонайбільше 2 гектари, це був майже правильний чотирикутник, обнесений ровами й валами з дерев'яним частоколом. Оборонний комплекс цієї Січі доповнювали 4 редути, у кожному з кутів форту. Оскільки кримський хан заборонив будувати укріплення, висота валів не перевищувала двох метрів. Січ з огорожею і будовами займала рівну місцевість – піщану терасу річки без будь-яких природних рубежів для захисту.

В народі Олешківська Січ дістала назву «Горе-Запорожжя» і ця характеристика не безпідставна. Сумний вигляд мала Січ, бо замість гарної церкви, спаленої в Чортомлицькій Січі, тут стояла маленька невисока церковка, схожа на курінь, із очеретяними стінами, з нап'ятим парусом замість даху. Саме життя в Січі було сумне, бо через непридатну, піскувату місцевість в Олешківській Січі рідко коли бувало тисяча – півтори товариства, решта ж більш охоче жила по старих січах та ще на річках Самарі та Бугу й не тільки в літню добу, а навіть зимували там узимівниках. На Січі налічувалось 38 куренів, там за звичаєм жили лише неодружені козаки. Одружені були поселені в Кизикермені. Олешківська Січ виявилась повністю відірвана від земель Запорожжя, і до того ж розміщувалася в дуже непривабливій місцевості. Замість широкого Дніпра, повз Січ бігла вузька річка Конка [3, с. 215].

Таким чином Олешківська Січ тільки через те вважалася осередком Запоріжжя, що в ній був кошовий отаман із старшиною та переховувались військові клейноди.

З плином часу утиски татар посилювались. Козаків змушували будувати укріплення на Перекопі, але забороняли добувати сіль. Татарські можновладці всіляко принижували запорожців, карали їх за найменшу провину. Бахчисарайський володар наклав повну

заборону на козацьку торгівлю в Криму та Очакові, а згодом відібрав увесь низ Дніпра, позбавивши січовиків пільг хан почав обкладати їх різними податками [4, с.100].

Тоді козаки написали звернення до російського уряду про дозвіл повернутися, але уряд їм відмовив. На Січовій Раді запорожці виступили проти Костя Гордієнка та його прибічників, котрі закликали залишитися на землях Кримського ханства. Забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхності у 1728 році під керівництвом Івана Гусака розгромили на Січі всі крамниці і шинки, забрали з церкви всі святоші й, підпаливши січові будинки, перевезлися під Кизикерменом через Дніпро на правий берег і пішли на місце Старої Січі [5, с. 15].

Такими подіями і закінчилась епоха «Горе-Запорожжя». На жаль, існування Олешківської Січі показало несприятливе, навіть вороже ставлення до запорожців як з боку уряду Російської імперії, так і з боку кримсько-турецького уряду.

Але не зважаючи на всі складнощі існування Олешківська Січ залишила свій слід як в історії України, так і, зокрема, в історії нашого краю. Олешківська Січ, безперечно, одна з найбільш визначних пам'яток перебування запорожців на землях Херсонщини.

Список літератури:

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО).
  2. Оленковський М. Запорізьке козацтво на Херсонщині. Херсон, Айлант, 2009 р. 72 с.
  3. Голобородько Ю. Олешківська Січ: 8 джерел Історії // Наддні-пряньська правда. 1991. 2 жовтня. С. 215.
  4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 Т. 12 кн. / Гол. ред. П.С. Сохань [Репринтне видання]. К.: Наукова думка, 1992. Т. 7. 623 с.
  5. Безух Ю. Запорожці і Херсонщина: Нарис з Історії нашого краю // Червоний промінь. 1991. 21 серпня, 31 серпня.
-

THE BYZANTINE EMPIRE. TIMELINE OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT

BOLDYRIEVA O.O.,

Assistant of the Department of Humanitarian Disciplines

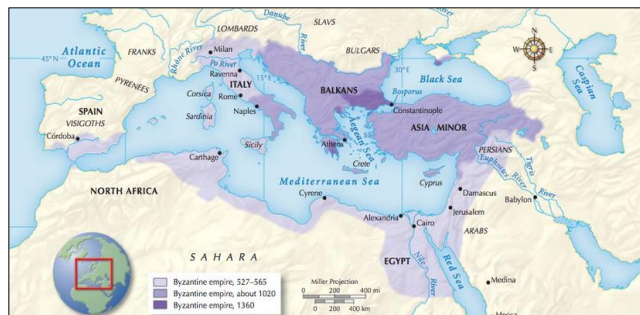
Kherson State Maritime Academy

Kherson, Ukraine

The modern history of the Southern Ukrainian region requires the researcher to solve several scientific problems, among which one can determine – the history of the formation of the Zaporizhian Cossacks as a continuation of the phenomenon of state creation in the Ukrainian lands, the study of the traditions of life of the Zaporozhian Cossacks, his thinking and culture in communicating with neighboring states, reflected in the theory of the frontier.

Modern historical monuments of the relations between the Cossacks and the Crimean Khanate – the Turkish fortresses in the Kherson region – Islam-Kerman along with the city of Kakhovka, Tyyagina – the modern village of Tyaginka, the Tavan – Berislav city, demonstrate activity in the international politics of each side. An important factor in the disclosure of the idea of the mutual influence of neighboring nations was the study of their historical, geographical and ethnic contacts in the territories that are washed by the Azov, Black and Mediterranean seas [1, c. 45, 94].

Byzantine Empire to 1360

At the same time that medieval European civilization was emerging in the west, the eastern part of the Late Roman Empire, increasingly Greek in culture, continued to survive. While serving as a buffer between Europe and the peoples to the east, especially the growing empire of

Islam, the Late Roman Empire in the east (Byzantine Empire) also preserved the intellectual and legal accomplishments of the Greeks and Romans.

In its early decades, the Eastern Roman Empire was beset by crises. Soon after the beginning of his reign, the emperor Justinian was faced with a serious revolt in the capital city of Constantinople. In 532, two factions, called the Blues and the Greens because they supported chariot teams bearing those colors when they competed in the Hippodrome (a huge amphitheater), joined together and rioted to protest the emperor's taxation policies. The riots soon became a revolt as insurgents burned and looted the center of the city, shouting «Nika!» (Victory), the word normally used to cheer on their favorite teams. Aristocratic factions joined the revolt and put forward a nobleman named Hypatius as a new emperor. Justinian seemed ready to flee, but his wife, the empress Theodora, strengthened his resolve by declaring, according to the historian Procopius, «If now, it is your wish to save yourself, O Emperor, there is no difficulty. For we have much money, and there is the sea, here the boats».

However, consider whether it will not come about after you have been saved that you would gladly exchange that safety for death. As for myself, I approve a certain ancient saying that royalty is a good burial-shroud. Shamed by his wife's words, Justinian resolved to fight. He ordered troops, newly returned from fighting the Persians, to attack a large crowd that had gathered in the Hippodrome to acclaim Hypatius as emperor. In the ensuing massacre, the imperial troops slaughtered 30,000 of the insurgents, about 5 percent of the city's population. After crushing the Nika Revolt, Justinian began a massive rebuilding program and continued the autocratic reign that established the foundations of the Byzantine Empire (as it came to be known beginning in the eighth century) [4, c. 358].

In the fourteenth century, Europe, too, sustained a series of crises and reversals after flourishing during the three centuries of the High Middle

Hagia Sophia

Ages. Unlike the Byzantine Empire, however, European civilization rebounded in the fifteenth century, experiencing an artistic and intellectual revival in the Renaissance as well as a renewal of monarchical authority among the western European states.

Europe was poised to begin its dramatic entry into world affairs.

The western and eastern parts of the Roman Empire began to drift apart in the fourth century. As the Germanic peoples moved into the western part of the empire and established various kingdoms over the course of the fifth century, the Late Roman Empire in the east solidified and prospered.

Constantinople, the imperial capital, viewed itself not only as the center of a world empire but also as a special Christian city. The inhabitants believed that the city was under the protection of God and the Virgin Mary. One thirteenth-century Byzantine said: «About our city you shall know: until the end she will fear no nation whatsoever, for no one will entrap or capture her, not by any means, for she has been given to the Mother of God and no one will snatch her out of Her hands. Many nations will break their horns against her walls and withdraw with shame». The Byzantines saw their state as a Christian empire [5, c. 364].

Huge arena known as the Hippodrome

After the riots destroyed much of Constantinople, Justinian rebuilt the city and gave it the appearance it would constructed an enormous defensive wall to protect the capital on its land side. The city was dominated by an immense palace complex, a huge arena known as the Hippodrome, and hundreds of churches. No residential district was particularly fashionable; palaces, tenements, and slums ranged alongside one another.

Justinian added many new buildings. His public works projects included roads, bridges, walls, public baths, law courts, and colossal underground reservoirs to hold the city's water supply. He also built hospitals, schools, monasteries, and churches. Churches were his special passion, and in Constantinople he built or rebuilt thirty-four of them. His greatest achievement was the famous Hagia Sophia, the Church of the Holy Wisdom.

Completed in 537, Hagia Sophia was designed by two Greek scientists who departed radically from the simple, flat-roofed basilica of western architecture. The center of Hagia Sophia consisted of four huge piers crowned by an enormous dome, which seemed to be floating in space. This effect was emphasized by Procopius, the court historian, who at Justinian's request wrote a treatise on the emperor's building projects: «From the lightness of the building, it does not appear to rest upon a solid foundation, but to cover the place beneath as though it were suspended from heaven by the fabled golden chain» [2, c. 313].

The royal palace complex, Hagia Sophia, and the Hippodrome were the three greatest buildings in Constantinople. This last was a huge amphitheater, constructed of brick covered by marble, holding as many as 60,000 spectators. Although gladiator fights were held there, the main events were the chariot races; twenty-four would usually be presented in one day. The citizens of Constantinople were passionate fans of chariot racing. Successful charioteers were acclaimed as heroes and honored with public statues. Crowds in the Hippodrome also took on political significance. Being a member of the two chief factions of charioteers – the Blues or the Greens – was the only real outlet for political expression. Even emperors had to be aware of their demands and attitudes: the loss of a race in the Hippodrome frequently resulted in bloody riots that could threaten the emperor's power [2, c. 340].

In 1259, Michael Paleologus, a Greek military leader, took control of the kingdom of Nicaea in western Asia Minor, led a Byzantine army to

recapture Constantinople two years later, and then established a new Byzantine dynasty, the Paleologi.

The Byzantine Empire had been saved, but it was no longer a Mediterranean power. The restored empire was a badly truncated entity, consisting of the city of Constantinople and its surrounding territory, some lands in Asia Minor, and part of Thessalonica. It was surrounded by enemies – Bulgarians, Mongols, Turks, and westerners, especially the resentful Venetians. And there was still internal opposition to Michael VIII. But the emperor survived and began a badly needed restoration of Constantinople.

Even in its reduced size, the empire limped along for another 190 years, and Constantinople remained an active economic center. Scholars continued to study the classics, and new churches and monasteries were built. Yet civil strife persisted as rival claimants struggled over the throne, and enemies continued to multiply. The threat from the Turks finally doomed the aged empire.

Beginning in northeastern Asia Minor in the thirteenth century, the Ottoman Turks spread rapidly, seizing the lands of the Seljuk Turks and the Byzantine Empire. In 1345, they bypassed Constantinople and pushed into the Balkans. Under Sultan Murad, Ottoman forces moved through Bulgaria and into the lands of the Serbs; in 1389, at the Battle of Kosovo, Ottoman forces defeated the Serbs. By the beginning of the fifteenth century, the Byzantine Empire had been reduced to little more than Constantinople, now surrounded on all sides by the Ottomans. When Mehmet II came to the throne in 1451 at the age of only nineteen, he was determined to capture Constantinople and complete the demise of the Byzantine Empire.

The siege began in April when Mehmet moved his army – probably about 80,000 men – within striking distance of the 13-mile-long land walls along the western edge of the city. The pope and the Italian city-states of Venice and Genoa promised aid, but most of it was too little and too late. The city probably had 6,000 to 8,000 soldiers mobilized for its

defense. On April 2, Emperor Constantine XI (1449 – 1453) the last Byzantine emperor, ordered that a floating chain or boom be stretched across the Golden Horn, the inlet that forms the city’s harbor, to prevent a naval attack from the

north. Mehmet’s forces, however, took control of the tip of the peninsula north of the Golden Horn and then pulled their ships overland across the peninsula from the Bosphorus and placed them into the water behind the chains.

The Ottoman fleet in the Horn built a pontoon bridge and set up artillery, forcing the Byzantines to defend the city on all sides. The Ottomans’ main attack, however, came against the land walls. On April 6, the artillery onslaught began. The Ottoman invaders had a distinct advantage with their cannons. One of them, constructed by a Hungarian engineer, had a 26-foot barrel that fired stone balls weighing 1,200 pounds. It took 60 oxen and 2,000 men to pull the great cannon into position. On May 29, Mehmet decided on a final assault, focused against the areas where the walls had been breached.

When Ottoman forces broke into the city, the emperor became one of the first casualties. Irregular Ottoman forces began to loot the city before regular troops were able to stop them. About 4,000 defenders were killed, and thousands of the inhabitants were sold into slavery. Early in the afternoon, Mehmet II rode into the city, exalted the power of Allah from the pulpit in the cathedral of Hagia Sophia, and ordered that it be converted into a mosque. He soon began rebuilding the city as the capital of the Ottoman Empire. The Byzantine Empire had come to an end.

At the beginning of the fourteenth century, changes in global weather patterns ushered in what has been called a «little ice age». Shortened growing seasons and disastrous weather conditions, including heavy

storms and constant rain, led to widespread famine and hunger. Soon an even greater catastrophe struck [3, с. 204].

References:

1. Цибуленко Л.О., Водотика С.Г., Батенко Г.В., Кузовова Н.М., Павленко В.Я., Цибуленко Г.В. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон. 2017. 418 с.

2. Jackson J. Spielvogel, William J. Duiker. The Essential World History. Sixth Edition. USA : Wadworth Cengage Learning, 2011. 815 p.

3. Jackson J. Spielvogel, William J. Duiker. Western Civilization. Volume 1: To 1715. Eighth Edition. USA : Wadworth Cengage Learning, 2012. 527 p.

4. Jackson J. Spielvogel, William J. Duiker. World History, Volume I: To 1800. USA : Wadworth Cengage Learning, 2013. 557 p.

5. Jackson J. Spielvogel, William J. Duiker. World History, Sixth Edition: To 1500. Canada : Wadworth Cengage Learning, 2010. 417 p.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛІКВІДАЦІЇ ТА СТРИМУВАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

БУКРЄЄВ Т.Б.,

*аспірант кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

У першій половині 1920-х рр. склалися передумови для виникнення дитячої безпритульності та бездоглядності, що є кризовими соціальними явищами, котрі виникають і швидко зростають у перехідні періоди суспільства [6, с. 88].

Для ліквідації масової безпритульності дітей до кінця 20-х рр. в Україні сформувалась державна система захисту дитинства і подолання дитячої безпритульності. Вона включала в себе організаційно-правову базу, структуру центральних, місцевих органів влади та мережу дитячих закладів для безпритульних дітей.

1 липня 1920 р. Наркомос УСРР схвалив Декларацію про соціальне виховання дітей, що відрізнялася від російських освітніх документів (Положення про єдину трудову школу РСФРР (30.09.1918 р.) та Основні принципи Єдиної трудової школи (16.10.1918 р.), в основу яких лягла ідея єдиної трудової школи. Українські освітяни перенесли вектор уваги з єдиної трудової школи на дитячий будинок, де дитина могла б отримати все необхідне для життя, виховувалася б у «дитячій комуні». Пріоритетною ідеєю цього документа стало гасло «охорона дитини», або «охорона дитинства» (навчання, виховання, матеріальне забезпечення дітей). Перед педагогічною громадськістю ставилося завдання організувати дитячі будинки, охопити всіх дітей до 15 років соціально-педагогічним впливом; сприяти забезпеченню прав кожної як безпритульної дитини, так і

тієї, яка проживає в сім'ї. З метою реалізації соціального виховання дітей Наркомос прийняв ряд документів, а саме: «Інструкцію відділу соціального виховання» (08.07.1920 р.), «Інструкцію відділу соціального виховання про порядок прийому дітей до дитячих будинків» (15.07.1920 р.), «Постанову про колектори» (16.07.1920 р.), «Статут про Центральну Раду захисту дітей» (17.07.1920 р.), «Статут про губернські ради захисту дітей» (26.07.1920 р.) [3, с. 13-14].

Ситуацію зі зростанням кількості безпритульних дітей ускладнював голод, перші ознаки якого почали з'являтися у серпні 1921 р. У 1921 р. РНК УСРР видала постанови та інструкції, які регламентували порядок розташування та утримання голодуючих дітей: «Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення» (15.10.1921 р.), «Інструкції нарвідділам, здороввідділам, і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно-виробничих колективів» (15.10.1921 р.), «Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій» (15.10.1921 р.) [12, с. 139]. Ці заходи значно полегшували порятунок дітей, але все одно не вирішували проблему.

Паралельно з активною боротьбою з голодом та його наслідками у 1920-1923-му рр. РНК та ВУЦВК видали ряд постанов, в яких регламентувалась діяльність органів і установ народної освіти з захисту дитинства та подолання дитячої безпритульності: «Про неповнолітніх» (12.06.1920 р.), «Про охорону дитинства» (травень 1921 р.), «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» (11.06.1921 р.), «Про наділення землею дитячі заклади соціального виховання» (13.01.1922 р.); «Про забезпечення дітей-сиріт» (20.04.1923 р.). Для нормування процесу організації мережі дитячих закладів для безпритульних дітей Наркомос видав ряд положень: «Про дитячу трудову колонію», «Про трудову комуни для підлітків», «Про приймальні пункти», «Про створення відкритих дитячих будинків». Проте видання досить великої кількості нормативних документів не сприяло усуненню дитячої безпритульності. Більшість із них мали де-

кларативний характер, не діяли, бо не підкріплювались фінансово [13, с. 9]. Не виконання нормативних документів унеможливило ефективно надавати соціальну допомогу дітям.

Згідно з положенням Наркомосу «Про дитячі приймальні пункти» (1920 р.), вони утворювалися відділами народної освіти в кожному губернському і повітовому місті. Термін перебування тут становив 24 години. За цей час дитина проходила санітарно-медичну обробку, на неї заводилась особова картка і справа передавалась до Комісії у справах неповнолітніх, де вирішувалася подальша її доля [11, с. 68]. Фактично приймальний пункт по відношенню до неповнолітніх мав замінити міліцейську дільницю і не виконував виховної функції.

23 листопада 1927 р. вийшла спільна постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Положення про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю», яка визначала перелік органів опіки, які мали займатися ліквідацією масової вуличної безпритульності. Постановою передбачалося запровадження низки заходів з влаштування безпритульних дітей: Народний комісаріат охорони здоров'я (Управління Охорони материнства та дитинства) – ліквідація безпритульності серед дітей віком до 4-х років; Народний комісаріат освіти – ліквідація безпритульності серед дітей віком від 4-х до 18-ти років; добровільні товариства – боротьба з бездоглядністю та профілактика безпритульності; Народний комісаріат соціального забезпечення – керівництво опікунськими радами на місцях та загальна опіка; НКВС та ДПУ – боротьба з правопорушеннями неповнолітніх та вилучення безпритульних з вулиці; Народний комісаріат праці – працевлаштування безпритульних та бездоглядних дітей; ЦКДД – функції фінансування і здійснення контролю за всіма заходами по боротьбі з безпритульністю. До 1928 р. усі дитячі будинки були передані відповідним державним установам і ЦКДД лише частково їх фінансувала [1, с. 39; 10, с. 60-61]. Цей документ також регулював питання патронування та усиновлення дітей.

Хоча згідно цієї постанови безпритульність в країні планувалось подолати до 1928 р., соціальні наслідки політики колективізації та розкуркулення зробили нереальною реалізацію цього завдання.

У серпні 1931 р. ВУЦВК ухвалив нову програму заходів боротьби з дитячою безпритульністю, яка враховувала різке зростання кількості знедолених дітей та сиріт і подовжила термін ліквідації безпритульності до початку 1932 р. Для остаточного вирішення питання передбачалося: поліпшення матеріального становища дитбудинків шляхом прикріплення їх до підприємств, радгоспів тощо; розширити мережу дитзакладів; забезпечення школярів сніданками; з метою попередження безпритульності передбачалося передати до дитбудинків бездоглядних дітей робітників та селян [10, с. 61]. Проте як засвідчує ситуація з кількістю «дітей вулиці» у ці роки – питання не знайшло свого вирішення. Однією з причин була нестача коштів.

Зважаючи на катастрофічне зростання безпритульності, у квітні 1932 р. при Наркоматі освіти УСРР було створено Центральний штаб з ліквідації безпритульності, до складу якого увійшли представники Наркомздорв'я, Наркомзабезпечення, Наркомпраці та міліції [2, с. 146].

1932–1933 рр. супроводжувалися посиленням напливу дітей у великі міста, такі як Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса. Тому, за постановою ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р., було створено Всеукраїнську комісію по боротьбі з безпритульністю при РНК УСРР. 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям» [7, с. 133; 8, с. 565; 9, с. 435].

Новостворена комісія займалася різними справами: створювала дитпритулки у селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала вплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків [7, с. 131].

Внаслідок колективізації, розкуркулення та масових політичних репресій з'явилась нова хвиля безпритульних дітей. Незважаючи на це, представники державних структур неодноразово заявляли, що в СРСР безпритульність ліквідована. Тому питання подолання означеного кризового соціального явища на себе дедалі більше перебирали внутрішні органи. З середини 1930-х рр. термін «безпритульність» став прирівнюватись до поняття «злочинність».

За даним ОДПУ тільки у 20 регіонах СРСР у 1934 р. налічувалося понад 56 тисяч вуличних безпритульних (з них 14 тисяч дівчат). 60% з них діти старше 12 років [4, с. 14]. На думку влади необхідно було посилити роботу в напрямку ліквідації дитячої безпритульності.

Відтак, у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» від 31 травня 1935 р. визначались заходи з профілактики та боротьби з означеними кризовими явищами. У постанові чітко розмежовувалися функції органів захисту дитинства [14]. У документі була детально структурована система дитячих закладів і встановлена система відповідальності окремого відомства за кожною групою дитячих установ. Зокрема, Народний комісаріат освіти займався дитзакладами «нормального типу», до Народного комісаріату охорони здоров'я відносилися заклади для дітей, які потребували лікування, а установами для дітей-інвалідів займався Народний комісаріат соціального забезпечення. Усім дитячим закладам надавалися земельні ділянки для сільсько-господарської роботи, господарські операції дитячих будинків, трудових колоній та приймальників звільнялись від усіх податків. Крім того, окремі функції надавалися НКВС. Тепер правоохоронні органи не тільки займалися безпосередньо вилученням з вулиці дітей, а й «опікувалися» ізоляторами, трудовими колоніями та приймальниками-розподільниками. Також у постанові зазначалося, що вихованці дитячих закладів «нормально типу» мали навчатись у загально-освітніх школах, а неповнолітні з установ для «важких дітей» та колоній – навчалися на місцях.

У постанові зазначалося, що дитяча безпритульність, незважаючи на витрачені матеріальні ресурси, не була ліквідована через погану роботу місцевих радянських органів, партійних, профспілкових та комсомольських організацій [14]. Тобто влада вбачала причину дитячої безпритульності не в соціальних, економічних чи політичних факторах, а в неефективній роботі окремих службовців або у невиконанні належним чином своїх зобов'язань батьками чи опікунами. Також встановлювалася посилена персональна відповідальність адміністративно-господарського персоналу дитзакладів за фактами розкрадання матеріальних ресурсів, втечі вихованців та приховування цих втеч.

Також у постанові «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» визначались заходи по попередженню дитячої безпритульності. Відповідальність за своєчасне влаштування дітей-сиріт (призначення опікунів, направлення до дитбудинків, на виробництво, колгоспи тощо) покладалося на голів міських та сільських рад. Встановлювалася кримінальна відповідальність опікунів, які використовували опіку з корисливою метою (зайняття житлової площі, використання майна після смерті батьків тощо), покидали дітей без нагляду та необхідної матеріальної допомоги. Також до відповідальності притягувалися голови сільрад та опікуни, які через недбалість допустили перехід дитини до складу жебраків та безпритульних. Серед завдань кас взаємодопомоги була матеріальна підтримка дітей-сиріт та допомога дітям колгоспників, які опинились у складних умовах. У містах така допомога надавалась дітям чий батьки були в матеріальній скруті та нужденним матерям-одиначкам.

Ця постанова завершила нормативно-правове оформлення дитячих закритих закладів у пенітенціарній системі СРСР. Перед органами внутрішніх справ стояло завдання здійснювати каральні функції при ліквідації дитячої безпритульності, бездоглядності та правопорушень неповнолітніх. Змінилась функціональна складова діяльності дитячих трудових колоній. У 20-ті рр. вони існували як кому-

ни сільськогосподарського або виробничого напрямку, але після постанови вони були перепрофільовані у виправно-трудоу установи [5, с. 10-11].

Отже, соціально-правова охорона дитинства включала всі форми та методи направлені на захист прав неповнолітніх, на створення необхідних умов для вилучення їх з вулиці, існування, виховання та навчання. Проте, не дивлячись на постійні заяви про подолання безпритульності, вона постійно існувала протягом періоду 1920-1930-х рр. Однією із причин цього була недосконалість та недовіра організаційно-правової бази. Хоча існували й інші недоліки, серед головних слід вважати відсутність скоординованих зусиль держави та громадськості, відсутність належного фінансування. В усіх дитячих закладах на початковому етапі створення мережі дитбудинків відчувалася істотна нестача кваліфікованих працівників.

Загалом, боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю була неоднозначною: з одного боку радянська влада робила кроки з метою подолання означених негативних явищ, а з іншого – державна політика сама їх і породжувала.

Список літератури:

1. Андрухів О.І. Правова політика радянської влади у сфері подолання дитячої безпритульності напередодні та в роки Другої світової війни (1920-1945 рр.) // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2017. № 3. С. 38-43.

2. Артющенко О. Охорона материнства і дитинства в УСРР у 1928-1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2010. № 19. С. 142-168.

3. Березівська Л. Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920-1924) // Історико-педагогічний альманах. 2007. Вип. 1. С. 12-29.

---

4. Билим Н.Н. Проблема ликвидации беспризорности в СССР в 1920-1930 гг. (правовой аспект) // Общество и право. 2011. № 1(33). С. 13-16.

5. Бубличенко В.Н. Детские закрытые учреждения НКВД-МВД СССР на Европейском Севере России (1935-1956 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история». Сыктывкар, 2007. 23 с.

6. Букреев Т.Б. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи // Наукові записи ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Випуск 1 (частина 1). С. 88-94.

7. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – Київ – Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2000. 270 с.

8. Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.

9. Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Кол. упоряд. : В.С. Лозицький (кер.) та ін. Київ : Генеза, 2008. 504 с.

10. Зінченко А.Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20-30-х роках ХХ ст. в Україні // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. 2007. Вип. 10. С. 54-67.

11. Кисіль О.М. Новаторство у сфері виправного виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (20-і – 30-і роки ХХ століття) // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2008. № 38. С. 68– 71.

12. Паращевіна О.С. Діти і голод 1921-1922 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 14. С. 137-146.

13. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПОПЕРЕДНИКИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

ВОДОТИКА С.Г.,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

САВЕНОК Л.А.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри природничо-наукової підготовки
Одеського національного політехнічного університету
м. Херсон, Україна*

До обрання саме такої теми авторів спонукали роздуми над думками двох знаних українських істориків, висловлені у різний час, з приводу різних питань і ніби не пов'язаних між собою. Так, у бібліотеці університету з 1992 р. зберігається перевидання дослідження Віктора Петрова «Походження українського народу», що вперше побачила світ в Німеччині у 1947 р. При докладному ознайомленні з нею трохи дивним здалося виділення автором часу античності (за В. Петровим, «античної епохи» та «античної доби») в етногенезі українців і те, що «етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру» [1, с. 86].

Майже одночасно звернула нашу увагу праця С. Плохія «Козацький міф. Історія та націє творення в епоху імперій», зокрема наступне положення – попри історичні дискусії козацький міф залишається єдиним практично недоторканим елементом історичної пам'яті на рівні масової свідомості, а його головна функція полягає в утвердженні історичної унікальності і незалежності України. Козацький міф лишається важливим компонентом української історичної і національної ідентичності. Водночас козацька міфологія пос-

тупово модифікується і розвивається, відповідаючи етапам становлення української нації і держави та еволюції історіописання [2, с. 401-402].

Отже, ці ніби розрізнені висловлювання наклалися на слушні пропозиції розглядати історію України в межах часово-територіальної, а не етнонаціональної парадигми. Зокрема, етнонаціональна парадигма історії України М. Грушевського визнає український етнос основним об'єктом історії України. Такий підхід щодо історії Нижнього Подніпров'я і всієї Південної України веде до трактування стосунків запорожців і всього українського народу з тюркським світом як ворожих. Між тим сам творець зазначеної концепції М. Грушевський виділяв в історії Південної України період «панування кочівницьких орд в степах (V – кінець XV ст.)» і розміщував його між часами античності і козаччини [3, с. 115]. Наголосимо, що переважання в українській історіографії ворожого ставлення до Степу, нав'язування українцям образу жертви агресії кочовиків-тюрків об'єктивно веде до татарофобії і москвофільства, до проголошення боротьби зі «степовими розбійниками і поневолювачами» провідною проблемою ранньомодерної історії. В такому випадку завоювання Російською імперією Кримського ханства і володінь Османської імперії в останній третині XVIII ст. виглядає як «визволення українського народу» від його одвічних ворогів. Відповідно зникає з дискурсу роль Запорожжя в колонізації (освоєнні) Південної України.

Територіальна або часово-просторова парадигма вітчизняної історії визнає об'єктом і предметом історію частини людства на території України. Критерієм об'єкта історії України виступає вся територія України, час і свідомість (або історичний час) в історії. В такому дискурсі запорозьке козацтво є наслідком взаємодії всіх етнічних спільнот, що існували до його появи та паралельно з ним. При цьому не менш важливим є також аналіз взаємодії Запорожжя з іншими регіонами України. Етнонаціональна парадигма історії Украї-

ни з постанням суверенної нації-держави виконала свою функцію в еволюції українського історіописання [див. 4].

Таким чином, об'єктивно запорозьке козацтво не могло не виникнути «на плечах» своїх попередників. В літературі в якості безпосередньої предтечі згадуються слов'яни-бродники, причому «появу козацтва як історичного явища можна віднести, – наголошує О. Головка, – щонайменше до часів Київської Русі» [5, с. 36]. Проте такий підхід дещо звужує питання про попередників запорозького козацтва в принципі (у даному випадку контроверсійного питання про етнічну належність бродників ми не торкаємося).

Нижнє Подніпров'я, як і вся Південна Україна, з давнини була історичним ареалом перехрестя і взаємодії різних цивілізацій. Видається, що запорозьке козацтво в прямий або опосередкований спосіб успадкувало їх здобутки в економіці та використанні природних ресурсів, військовій справі, суспільній організації, психології тощо (можна сказати узагальнено в матеріальній і духовній культурі) і навіть в антропологічних характеристиках.

Почнемо з часів античності. В літературі домінує думка, що внаслідок Великого переселення народів, панування кочівників, відсутності міст античні традиції практично не знайшли продовження в подальшій історії. Скоріше за все це дещо спрощений і механістичний погляд. Так, природні особливості Нижньої Наддніпряни (клімат, ґрунти, характер опадів, Дніпро, морське узбережжя, флора, фауна тощо) в цілому принципово не мінялись протягом давнього, середньовічного і ранньомодерного часу. Звичайно, не йдеться про абсолютну тотожність – коливався клімат і водний режим Дніпра, зникала і знов з'являлася Гілея, наступали оleshківські піски, піднімався рівень Чорного моря. Але для нашого аналізу ці зміни несуттєві. Останні дослідження (див. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К.: Ін-т археології НАН України, 2014. – 312 с.) з детальним урахуванням особливостей природи Нижньої Наддніпряни дозволили уточнити і пере-

глянути характер господарства Ольвійської хори у пониззі Дніпра. Основою господарства було землеробство, але виробництво зерна за доіндустріальних технологій не було стабільним, залежало від погодних умов і не надавало значних товарних лишків. Без підтримки інших галузей сільського господарства (тваринництво, городництво), промислів і ремесел економіка античного населення існувати не могла. Умови для розвитку тваринництва були кращими порівняно з вирощуванням зернових через наявність доброї кормової бази. Тваринництво забезпечувало населення якісним харчуванням і створювало чималий надлишковий продукт. У череді переважала дрібна рогата худоба, а потім йшли велика рогата і коні. Ольвіопіліти ефективно використовували ресурси дикої фауни, тобто займались полюванням заради м'яса, шкіри, хутра, цінних ліків – жиру байбаків і струменю бобрів. Але головним їх експортним товаром була риба (річкова, морська і передусім лиманна) – перш за все осетрові – білуга, осетер, севрюга. Риба складала значну частину дієти. Використання багатющої іхтіофауни надавало основну частину прибутку мешканцям сільських поселень (хори), а комплексний підхід – сполучення тваринництва, землеробства (при значній долі городництва), і промислів (мисливство і рибальство) складало основу господарювання.

Отже, господарство ольвійської хори і запорожців у Нижньому Подніпров'ї дуже подібні. Зрозуміло, що слід враховувати тотожність природних умов, особливості еволюції господарства запорожців – послідовність виглядала інакше порівняно з греками, які починали із землеробства, а козаки починали з промислів.

Найбільш складним є питання про спадковість традицій через часовий інтервал у 1 тис. років. Скоріше за все, можна вести мову про своєрідну естафету між різними осілими етносами і, по-друге, кочівники, що панували у степах і контролювали Нижнє Подніпров'я, не могли обійтися без продуктів осілого населення і частково самі, а час-

тково через підкорення і переселення населення мусли зберігати традиції землеробства. Історія не знає «чистих» кочівників.

Успадкували запорожці і традиції власне кочової цивілізації. В господарстві це передусім відгінне (напівосіле) скотарство з відповідною структурою череди. Величезний вплив кочовий світ справив на озброєння, військову тактику (той же табір з возів), кінське спорядження, антропологію і наявність серед козацтва вихідців з кочових етносів. Кочовий світ вплинув і на військовий характер державності, права, соціальну і військову організацію, адміністративний поділ, вдачу, політичні традиції, менталітет і в цілому весь культурний комплекс запорожців.

При цьому слід зважити на декілька обставин. По-перше, не варто недооцінювати рівень розвитку кочового суспільства, втім як і переоцінювати його – згадаємо хоча б притаманні їм запорожцям анархічність, взаємопоборювання, людиноловство тощо. По-друге, запорожці були сусідами кочівників щонайменше років триста і незалежно від характеру взаємних стосунків чимало у них запозичували. Отже, кочовий світ (цивілізацію) можна впевнено долучити до цивілізаційних попередників Запорозжя.

На формування запорозького козацтва вплинула й середземноморська цивілізація, передусім османські володіння в Північному Причорномор'ї. Йдеться про військову справу, торгівлю, право (академік М. Слабченко, скажімо, вважав запорозьке право і деякі елементи соціального устрою мусульманськими).

Не можна применшувати вплив на зародження, формування та еволюцію Запорозжя західної цивілізації, уособленням якої в Україні можна вважати Велике князівство Литовське і Річ Посполиту – власне сам козацький стан з його «вольностями», захист християнства, ознаки чернечого ордену, використання вогнепальної зброї, психологія, ставлення до освіти, риси церковного і адміністративно-територіального устрою, право, в основі якого були Литовські статuti, соціально-політичні ідеали старшини тощо.

Зрозуміло, що це аж ніяк не заперечує того, що Запорозжя було витвором східноєвропейської православної цивілізації (не плутати з «руським миром»), органічною частиною українського суспільства та історії України. Водночас уточнення цивілізаційних попередників запорозького козацтва дозволяє збагатити уявлення про його історію, розглядати Запоріжжя як витвір взаємодії провідних цивілізацій Європи на теренах Нижньої Наддніпряни.

Список літератури:

1. Володимир Мільчев. 9.5. Військо Запорозьке Низове під кримською Протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 587-603.

2. Мільчев В. І. Джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В. І. Мільчев; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2011. 40 с.

3. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. (джерелознавчий аналіз). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. 369 с.

ЗАПОРІЗЬКЕ ГАЙДАМАЦТВО ПЕРІОДУ ОЛЕШКІВСЬКОЇ ТА КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ (1711 – 1734 РР.)

ДІДИК С.С.,

*старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Запорізького державного медичного університету
м. Запоріжжя, Україна*

У своїй доповіді ми хотіли б звернути увагу на таку малодосліджену тему, як гайдамакування запорозьких козаків у часи їх перебування під владою кримських ханів.

Ми зосередимося на гайдамацтві, гайдамакуванні не як на формі соціальної, релігійної чи національно-визвольної боротьби українського народу в XVIII ст., а як на традиційному виді діяльності окремих груп запорожців. Суть гайдамакування запорозького козацтва зводилася до «ходіння на здобич», здобуття «козацького хлібу» – до добре організованих нападів з метою грабунку і взяття бранців – ясиру. Мотиви таких дій – банальне бажання швидко розбагатіти, заробити гроші, що не має жодного відношення до національно-визвольної боротьби українського народу проти своїх гнобителів. Коли мова йде про запорозьке гайдамацтво, то як влучно зауважив запорізький дослідник, д.і.н., професор Мільчев Володимир Іванович: «.. оскільки цілком очевидним є той факт, що у багатьох задокументованих випадках прагматичний здобичницький фактор відверто й показово домінував над міркуваннями національними, релігійними чи то класовими»[3, с. 307]. Ми спробуємо з цим розібратися.

Історик В.І. Мільчев, спираючись на опрацьований ним матеріал архівосховищ Росії, України і Польщі, довів, що інституалізація (оформлення) терміну «гайдамак», «гайдамацтво», «гайдамакування» як окремого вектору військово-політичних виправ відбулася за

часів перебування Війська Запорозького Низового під кримською протекцією. Виникнення та закріплення терміну, яким означалося явище гайдамакування, припадає на другу декаду XVIII ст. [2, с. 28; 3, с. 309-310].

Поява терміну «гайдамак» можна простежити на матеріалах службового листування посадовців Речі Посполитої. Про гайдакування запорожців у польських володіннях свідчать документи, які датуються 1714-м і 1715-м роками. Напади на польське прикордоння в зазначені часи, як правило, мали характер регулярних та добре організованих рейдів. На початку 1720 р. польський посланник в Туреччині радив королеві Августу відправити на польсько-турецький кордон по Дністру кілька досвідчених комісарів, які б організували викорінення гультяїв (гайдмаків) [3, с. 309-301].

Тюркське дієслово гайдамак (*hajdamak*), яке означало акт розбою, грабежу, увійшло до повсякденного вжитку для означення явища прикордонного здобичництва в цілому. В.І. Мільчев зазначає, що ця версія має всі підстави для свого існування, оскільки чітко прослідковується за матеріалами польсько-турецького дипломатичного листування з приводу набігів запорожців на польські володіння з метою захоплення здобичі та ясиру [3, с. 309-301].

Дослідник вважає, що в часи свого виникнення терміни «гайдамак», «гайдамацтво», «гайдакування» означало виключно здобичницькі рейди запорожців на польську територію з метою грабунку і здобуття ясиру. І лише з другої половини XVIII ст. починається епоха вільного й широкого трактування терміну «гайдамак» польськими можновладцями у значенні не тільки грабунку, а й боротьби правобережного козацтва чи селянства проти поляків.

У широкому розумінні гайдамаками називали усіх, хто виступав проти польської влади і були безпосередньо чи опосередковано пов'язані із Запорожжям, вірніше з Військом Запорозьким Низовим. У широкому розумінні під цей термін підпадало все українське населення і не тільки воно. Дуже часто терміни «запорожець» і «гай-

дамак» у шляхетському оточенні Речі Посполитої сприймалися майже як синоніми [3, с. 309-310].

Досить швидко російська сторона переймає від поляків і також починає вживати термін гайдамак, тому що здобичницькі рейди запорозьких ватаг з території Кримського ханства починають турбувати південні й східні окраїни Гетьманщини і Слобожанщини. Загроза була настільки серйозною, що з метою захисту від «харцизів» або ж «гайдамаків» (мовою документів тих часів – це синоніми) на кордонах будують нові форти і посилюють їх командами з гетьманських і слобідських козаків. Але при цьому напади гайдамаків були направлені упершу чергу на українське населення – його грабували та брали у ясир [3, с. 311].

Слід згадати, що подібні епізоди траплялися під час недовгої служби запорожців шведському королю Карлу XII в 1709–1710 рр. Тоді частину запорожців було залучено до диверсійних рейдів на підросійські території. Але часто-густо такі рейди перетворювалися на звичайнісенькі грабунки та захоплення ясиру з мешканців українських сіл. Деякі запорожці при шведському війську пішли ще далі. В.І. Мільчев зазначає, були випадки коли січовики, незадоволені платнею за службу, в якості компенсації захоплювали як ясир вояків шведською війська, з метою їх подальшого продажу у турецьку неволю. На 1710 р. документи зафіксували число у 400 осіб, які стали ясиром [1, с. 593].

Чимало випадківподібних дій зафіксовано у текстах судово-слідчих документівросійського прикордонного командування – так званих «расспросных речей» і «сказок». Найбільш ранні із них відносяться до 1711 – 1713 рр. – в часи перебування Війська Запорозького Низового у підданстві Гіреїв. Мотиви дій затриманих гайдамаків були дуже схожі. Молоді хлопці з прикордонних сіл у пошуках щастя-долі тікають на Січу Олешках. Там вони рибалять, беруть участь у військових виправах січовиків на Північному Кавказі. Але особливих фінансових вигід подібні заняття і служби не приносять.

Тому у пошуках швидкого збагачення вони стають гайдамаками. В.І. Мільчев влучно зазначав, що такі дії важко виправдати. Їх мотивом була звичайна жага наживи. Тим більше коли запорозькі здобичники вирушали на промисел не в чужі краї – польські чи кримські території. Ні, вони вирушали на свою малу батьківщину, в землі українські. Ці молоді хлопці приєднувались до ватаги запорожців-гайдамаків, і в якості провідників, вели їх «на промисел» в свої рідні краї. Дозволимо собі зацитувати В.І. Мільчева: «Відгін коней, грабежі, захоплення бранців... Підігнати їх під ранжир «національно-визвольної боротьби» не виявляється можливим, тим більше, коли відсіч їм дають ті ж українські гетьманські козаки»[3, с. 311].

Коріння таких гайдамацьких нападів на власне українські землі були зумовлені обставинами перебування запорожців під кримською протекцією. І хоча питання впливу ногайсько-татарського здобичництва на особливості здобичництва запорозького за часів кримської протекції залишається малодослідженою темою, але маємо підстави так вважати. З рапортів російських військовослужбовців вищому командуванню дізнаємося, що саме в цей період серед частини запорожців поширюється практика захоплення ясиру в Гетьманщині та Слобожанщині, з метою його подальшого продажу в Криму. Вірогідно, вона була запозичена у кримських татар. Звичайно, не слід асоціювати гайдамацький промисел з усім Військом Запорозьким Низовим. Скоріше за все, мова йде про козацькі низи, січову сірому, козацький маргіналітет, який до того ж мав всі підстави приховувати свою діяльність від більшості Війська[3, с. 311-312].

Але й заперечувати факт того, що особливого розмаху здобичницькі виправи січовиків набувають саме під час перебування під владою Гіреїв, не слід. З давніх-давен кримські татари здійснювали грабіжницькі напади на сусідні території, брали ясир. Практика работоргівлі на території Криму і Туреччини зберігалася впродовж всього XVIII ст. Частина окремих запорозьких маргіналів не могла встояти від такого відносно легкого способу збагачення. Але й після

1775 р., в роки Задунайської Січі, коли частина запорожців перебувала під владою турок, також фіксуються випадки захоплення ясиру «турецькими» запорожцями. Так у першій половині 1780 р. відомо про три випадки захоплення гайдамаками молодих жінок з метою їх продажу в Очакові. Причому трапилися вони у Гарді-на-Бузі – одному з найбільших колишніх селищ запорожців [3, с.312].

В.І. Мільчев вважає, що і саме січове товариство несхвалювало подібних дій, і, вочевидь, намагалося з ними боротися. Але заборони кошової адміністрації не завжди були дієвими, завжди знаходилися достатньо січовиків, для яких подібний спосіб життя був ледве не нормою [3, с. 312].

Таким чином, можемо констатувати, що запорозьке гайдакування періоду перебування Війська Запорозького Низового під кримською протекцією було пов'язано з традиціями татарського здобичництва і ясиру. Вельми часто подібні дії гайдамаків характеризувалися не захистом якихось національно-релігійних чи класових інтересів, а були банальним грабунком сусідів і взяттям бранців з метою їх продажу до Криму.

Список літератури:

1. Володимир Мільчев. 9.5. Військо Запорозьке Низове під кримською Протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 587-603.

2. Мільчев В. І. Джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В. І. Мільчев; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2011. – 40 с. – укр.

3. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. (джерелознавчий аналіз). – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.

**ФРІДРІХ ФАЛЬЦ-ФЕЙН.
«ГОГОЛЬ: УСТРІЙ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ»**

КУЗОВОВА Н.М.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології
та методики викладання*

Херсонського державного університету

м. Херсон, Україна

Серед документів особового походження, переданих бароном Е.О.Фальц-Фейном у 2004 р. в Державний архів Херсонської області з особистого архіву в князівстві Ліхтенштейн, знаходиться невелика група документів, що належали Фрідріху Едуардовичу Фальц-Фейну (1863-1920), засновнику заповідника «Асканія-Нова» [1, передмова до опису]. Історія цього архівного зібрання трагічна, з огляду на те, яка мала кількість документів дійшла до нас через сто років, проте ординарна – багато фамільних архівів були розпорошені й втрачені назавжди під час революції 1917 р., другої світової війни та внаслідок байдужості спадкоємців до того, що не має грошового еквіваленту.

Сам Е.О.Фальц-Фейн, хоч і не був прямим нащадком Фрідріха Фальц-Фейна, доклав чималих зусиль, збираючи документи про свого дядька. Ми не будемо зупинятися на історії його родинного архіву, якій присвячена певна кількість публікацій його автора-упорядника [2], і згадуємо про неї, щоб, по-перше, вшанувати пам'ять нашого любого земляка Едуарда Олександровича Фальц-Фейна, який минулого року пішов у кращий світ на 106 році життя, а по-друге поінформувати, що автографів Фрідріха збереглося вкрай мало і серед них, як не дивно, опинився його твір «Гоголь: устрій Запорізької Січі». Оригінал зберігається в Ліхтенштейні, в держархів Херсонської області передана його ксерокопія [3].

Чим інтересний цей твір? Його форма, призначення та обставини написання – цікава загадка, яку можливо вже не судилося розгадати. Хоча документ не датований, ми можемо припустити, що дата його

написання – 1912 р., час, коли Ф.Е. Фальц-Фейна було обрано до Таврійської губернської вченої архівної комісії (17 січня 1912 р.) [4].

Новобраний член активно долучився до справи збереження історичної спадщини й одразу підготував лист щодо необхідності забезпечення охорони кріпосної стіни Перекопського валу – історичної пам'ятки на межі сучасної Херсонщини та Криму, якій загрожувало знищення вандалами. Хоча Ф.Е.Фальц-Фейн більш відомий своїми природоохоронними заходами, насправді він активно цікавився історією рідного краю та вживав заходів щодо її збереження. В цьому можна переконатись, відвідавши дендропарк Асканії-Нової, в якому можна побачити частину Чумацького шляху, що тягнувся до вже згаданого Перекопу та проходив саме через цей парк і був збережений Ф.Е.Фальц-Фейном у недоторканості. От і на території свого Преображенківського маєтку, пише у своєму листі до комісії Ф.Е.Фальц-Фейн, він вжив заходів щодо охорони валу, але не весь Перекопський вал знаходився у його володіннях, а тому поступово розбирався місцевим населенням для будівельних потреб. Також збереглося фото археологічних розкопок у маєтку Скадовських – родичів Фальц-Фейна, у яких він брав участь приблизно в той самий період. Все це свідчить про неабияку зацікавленість Ф.Фальц-Фейна історією.

Чому історія Запорізької січі? Якщо Е.А. Фальц-Фейн більш відомий у світі своїми пошуками Петергофської «янтарної кімнати», заходами щодо збереження та вшанування пам'яті російських письменників Ф. Достоєвського та В. Набокова, то лише тому, що його меценатська діяльність в Україні потребує більш широкої популяризації, бо важко переоцінити ту багаторічну допомогу, яку він безкорисливо надавав Національному біосферному заповіднику «Асканія-Нова», асканійській громаді, Херсонщині в цілому. До того ж, цей зв'язок з російською культурною спадщиною обумовлений родинними стосунками його батька Олександра, брата Ф. Фальц-Фейна та Лідії Фальц-Фейн-Набокової-Пейкер. А от сам Фрідріх та його інший брат Володимир зустріли своє кохання в Україні. Достеменно не відомо, хто саме була обраниця серця Фрідріха, але Ніна Фальц-Фейн, дружина Володимира, душоприказника

Ф.Е. Фальц-Фейна, була козацького роду. Завдяки передачі родинного архіву в Україну Е.О. Фальц-Фейном, ми дізнаємося про міцність зв'язків між нащадками німецьких колоністів та землею, що стала їм справжньою Батьківщиною.

Таким чином, за допомогою твору Ф.Фальц-Фейна, ми можемо проаналізувати не лише його ставлення до Запорізької січі, дізнатись, чия позиція щодо її оцінки істориками та митцями була йому найближча, але й прослідкувати елементи рефлексії, які дають нам уявлення про ідеї, які не давали спокою нашому відомому землякові.

Сам текст невеликий, але він не є дослівним переказом опису січі з твору М.Гоголя «Тарас Бульба» тощо, оскільки містить узагальнення, зроблені Ф.Е.Фальц-Фейном. З нього ми дізнаємось про те, що йому до вподоби демократичні інститути козацтва. Хоча він повністю присвятив себе заповіднику Асканія-Нова й не проводив такої активної громадсько-політичної роботи як Генріх та Олександр (Іванович) Фальц-Фейни, що брали участь у земському самоврядуванні, однак його політичні, суспільні та культурні вподобання можна простежити, в тому числі, завдяки його твору про січ. І виявляється, що нащадок німецьких колоністів (бо німецьким колоністом його називати не можна – він народився в Асканії-Новій і є нашим земляком апріорі) є своєрідним симбіонтом козацької вольниці та німецького практицизму.

Фрідріха Фальц-Фейна захоплює свободолюбство козацтва, він немов запитує, а чи мене б узяли до січового братства? (за М. Гоголем, обов'язкова умова для неофітів – бути християнином, Фрідріх навпаки акцентує увагу на тому, що на січ брали незалежно від віросповідання та суспільного стану). І, водночас, чи не найбільшим гріхом для працелюбного німця виступає неробство – «тунеядство». Різкі висновки щодо причин ліквідації Запорізької січі, як такої, що не мала підґрунтя для існування у мирний час, вочевидь є результатом емоційної рефлексії – у 1905 році Фальц-Фейну довелося стинутися із стихійним та страшним народним гнівом, коли повстанці мало не знищили його дітище – заповідник. Тому він пристає на думку П.Куліша, який ставився до козацтва як чинника дестабілізації суспільства, і, спираючись на слова Гоголя, який зма-

льовує непривабливий для Фальц-Фейна, як працелюбної та діяльної людини, образ козацтва в мирний час, пише про нежиттєздатність січі поза війною. Але це саме той текст, який Фрідріх зберіг та який у складі небагатьох документів його особистого архіву дійшов до нас. Навряд чи це було випадково. Втім читачі мають можливість самостійно скласти враження про цей твір. Отже,

Фальц-Фейн Фридрих

*Гоголь: Устройство Запорожской сечи**

Запорожская сечь представляла собою весьма замечательный вид военной республики. Наряду с полнейшим республиканским демократизмом в мирное время, мы видим почти что полнейшую самодержавную, диктаторскую власть кошевого атамана. В сечи были все равны между собою и, хотя в мирное время кошевые и куренные атаманы исполняли свои обязанности, но власть их была весьма невелика. Маломальские военные вопросы решались народным вечем, в руках котор. и находились в мирное время высшая власть. Но как только начиналась война, кошевой атаман делался самодержавным начальником, он один мог разрешать самые важные вопросы и имел право над жизнью и смертью каждого. В сечь принимался каждый, его не спрашивали ни о религии, ни о звании, он должен был только дать обет, что будет бить басурманов и всех врагов сечи. Женщинам воспрещалось жить в сечи, чтобы не разнеживать нравов козаков. Сечь можно также назвать военным братством, сплотившимся из самых различных элементов для борьбы с неверными и другими врагами, жившими в то время на южных окраинах России.

Все правление сечи было основано на выборных началах: решалось все большинством голосов, каждый козак имел право голоса. Во главе всей сечи стоял, как уже сказано выше, кошевой атаман, все же сечевое братство подразделялось еще на курени, над которыми стояли куренные атаманы. Последние выбирались также большинством голосов членами куреня. К куреню обыкновенно принадлежали люди более или менее подходящие друг другу и зна-

комые. Новичок, поступавший в сечь, приписывался обыкновенно к тому куреню, где находились его земляки или знакомые.

Наказания за более или менее важные преступления налагались обыкновенно народным собранием по предложению кошевого. Одним из свирепейших видов наказаний заключалось в том, что виновного привязывали к позорному столбу и всякий считал своей обязанностью и имел право глумиться над ним. Даже в наказании ... виден демократический дух сечей, выражающийся ... во взгляде, что всякий должен быть судьей, исполнителем преступлением собрата. Нечего и говорить, что при таких условиях в сечь сбегались всевозможные бездомные, бесприютные, изгнанные и искавшие приключений элементы. Но, не смотря на эту разношерстность толпы, запорожское войско представляло собой одно целое, пронизанное одной общей мыслью, и было страшной угрозой для соседей.

В мирное время запорожцы предавались разгулу и тунеядству, ожидая войны, которая была главной задачей и целью их жизни. Воевали они из [удов...] вражды к соседям, из-за грабежа, так как им не сиделось дома.

Из всего этого видно, что сечь могла только существовать во времена дикости и варварства, и что уничтожение ее сделалось необходимостью, как только на юге России начали водворяться лучшие порядки.

[1912 рік]

Рукопис, ксерокопія

Державний архів Херсонської області.

Ф.Р-4097, оп. 3, спр. 1, арк. 3-5.

*Текст подається мовою оригіналу, за сучасним правописом із збереженням особливостей написання автором історичних назв.

Список літератури:

1. Передмова до опису // Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4097 Родина Фальц-Фейнів. Оп. 1 Едуард Олександрович Фальц-Фейн (1912-2018).

2. Кузовова Н.М. Склад і зміст документів родини Фальц-Фейнів у Державному архіві Херсонської області // Вісті біосферного заповідника «Асканія-Нова». 2008. Том 10. С. 198-200; її ж Документи Скадовських в родинному фонді Фальц-Фейнів у державному архіві Херсонської області // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. Херсон : «Айлант». 2010. С. 141-150; її ж 3 фондів особового походження // Константи. Альманах соціальних досліджень. 2007. № 1 (13). С. 105-106; її ж Лідія Едуардівна Фальц-Фейн-Набокова-Пейкер // Константи. Альманах соціальних досліджень. 2007. № 1 (13). С. 82-88; її ж Родинний фонд Фальц-Фейнів у Державному архіві Херсонської області // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. Вип. VI: У 2-х част. / Редкол. проф. В.Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю.В. Латиш (відп. ред.) та ін. Ч. 1. Праці вчених. К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2008. С. 213-215 тощо.

3. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4097 Родина Фальц-Фейнів. Оп. 3 Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн (1863-1920). Спр. 1, арк. 3-5.

4. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4097 Родина Фальц-Фейнів. Оп. 3 Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн (1863-1920). Спр. 1, арк. 7-9.

**ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В МЕЖАХ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ
«МАНДРУЙМО ХЕРСОНЩИНОЮ»**

МАКІЄНКО О.А.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

СИДОРОВИЧ Є.С.,

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

ЯРОВИЙ В.Ф.,

*доктор економічних наук, доцент кафедри
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

«Програма розвитку туризму та курортів у Херсонській області на 2019-2021 роки» передбачає активізацію зусиль у напрямі формування конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного повноцінно репрезентувати туристично-рекреаційний потенціал регіону.

Одним із таких туристично-екскурсійних продуктів є краєзнавчі екскурсії на козацьку тематику. Подібні екскурсії користуються значним інтересом з боку гостей та мешканців Херсонщини. Наша область володіє достатньою кількістю пам'яток козацької доби для формування ресурсної бази відповідних екскурсійних маршрутів [1, 2].

У березні 2017 р. зусиллями Херсонської обласної організації Національної спілки краєзнавців України у співпраці з кафедрою туризму Херсонського державного університету було започаткова-

но соціальний проект розвитку активних видів туризму «Мандруймо Херсонщиною» [3]. Його організатори, реалізуючи проект, передбачали таким чином посприяти зростанню туристичної привабливості Херсонщини, формуванню позитивного туристичного іміджу регіону через поширення науково-обґрунтованої інформації про його туристично-рекреаційний потенціал.

Проект став гарним прикладом самоорганізації фахівців туристичної галузі та практичного втілення туристичної діяльності соціальної спрямованості в Херсонській області. Він дозволив залучити викладачів, студентську молодь і широкі маси населення до різноманітних активних видів туризму (пішохідного, водного, велосипедного тощо) шляхом організації краєзнавчих подорожей і проведення масових культурно-просвітницьких заходів.

За час існування проекту було розроблено та реалізовано цілу низку туристично-екскурсійних маршрутів. Серед них – пішохідні екскурсії історичними місцями Херсона («Прогулянка старим Херсоном», «Історія однієї вулиці»), велосипедні подорожі до населених пунктів Білозерського та Бериславського районів Херсонської області (Білозерка, Дніпровське, Садове, Станіслав, Тягинка), водні подорожі на туристичних байдарках нижньодніпровськими плавнями («У пошуках літописного Олешся»), а також автобусно-пішохідні тури територією Херсонської та суміжних областей («Природні дива Таврії (Олешківські піски)», «Природні дива Таврії (Станіславські кручі)», «Таємниці містичної Таврії», «Подорож до «маленької Швейцарії» та ін.).

Проект, поряд із власне науковими та рекреаційними цілями, виконує важливу просвітницьку місію. Він сприяє залученню до пізнання рідного краю широких верств населення, вивчення минулого й сьогодення свого краю, вихованню у громадян почуття національної самосвідомості.

Одним із популярних напрямів краєзнавчих екскурсій проекту «Мандруймо Херсонщиною» стали екскурсії місцями козацької

слави або з використанням козацької спадщини. Серед них – автобусно-водно-пішохідна екскурсія «Таємниці козацьких джерел» та водно-пішохідна екскурсія «Козацькими стежками». Як і всі розроблені у межах проекту туристично-екскурсійні продукти, вони передбачають поєднання пізнавальної активності екскурсантів з активністю фізичною. Рух, як вияв фізичної активності, є однією з головних ознак здорового способу життя. Тому важливою метою реалізації проекту виступає залучення молодого покоління до активних форм проведення дозвілля [4, с. 234].

Маршрут першої екскурсії включає відвідування пам'ятних місць, пов'язаних з українським козацтвом, у межах Бериславського району Херсонської області [2, с. 4, 6-7, 27-28]. Відвідувачі екскурсії мають змогу побувати в таких населених пунктах як Тягинка, Бургунка, Козацьке, Одрадокам'янка, відвідати річку Козакта острів Козацький, де свого часу розташовувалися контрольовані козаками переправи через Дніпро, а також почути від професійних гідів-краєзнавців цікаві історії про життя та побут козаків. Однією із родинок подорожі є зупинка та відпочинок біля гідрологічної пам'ятки природи місцевого значення «Козацьке джерело» в селі Козацькому, а також відвідування на гребних човнах унікальних природних ландшафтів острова Козацького.

Маршрут другої екскурсії пролягає мальовничою місцевістю в межах нижньодніпровських плавнів на території Олешківського району. Кульмінаційним пунктом подорожі є відвідування території пам'ятки історії національного значення «Олешківська Січ», розташованої на північно-східній окраїні міста Олешки, біля впадіння р. Лазнюк (Лазнюні) до р. Конки [2, с. 12-17]. Рухаючись на туристичних байдарках від Херсона до Олешок річками Перебійна, Конка, Чайка, через Голубів лиман екскурсанти мають змогу зануритися у дивовижний світ плавневої зони Дніпра, відчувати себе справжніми козаками-промисловиками.

На жаль, пам'ятки козацької доби під впливом природних і антропогенних факторів у значній мірі втратили свою туристичну привабливість, тому не можуть самі по собі викликати стійкого туристського інтересу. Звідси обидва екскурсійні тури передбачають активне використання анімаційних програм для підвищення атрактивності об'єктів туристичного показу. Організаторами проекту «Мандруймо Херсонщиною» вже напрацьовано значний досвід анімаційного забезпечення турів.

У випадку першої екскурсії майданчиком для організації туристичної анімації виступає база зеленого туризму «Козак», розташована в с. Одрадокам'янка, на березі річки Козак, у місці впадіння до неї Шилової балки. Використовуються елементи театралізованої постановки «Урочисте підписання «Конституції» Пилипа Орлика» із залученням учасників екскурсійної подорожі. В іншому випадку, на території поряд із пам'яткою історії «Олешківська Січ» відбувається історична реконструкція умов життя та побуту запорозьких козаків – влаштовується похідний козацький табір, готуються страви за традиційними козацькими рецептами, демонструються козацька зброя та музичні інструменти, розігруються імпровізовані сценки.

Залучення козацької спадщини як додаткового елементу ресурсного забезпечення відбувається також під час реалізації інших екскурсійних турів. Координатори проекту активно використовують розважально-ігрові методики проведення екскурсій, зокрема організацію квестів. Це аматорські спортивно-інтелектуальні змагання, в ході яких учасники, розподілені на команди, послідовно виконують задалегідь підготовлені завдання. Під час гри команди розв'язують логічні завдання, здійснюють орієнтування та пошук на місцевості, будують оптимальні маршрути переміщення, шукають оригінальні рішення та підказки. Перемагає команда, що виконала всі завдання швидше за інших [5, с. 44-45].

Значний інтерес екскурсантів викликав організований під час туру «Природні дива Таврії (Олешківські піски)» пригородницький

квест «Гартування характерника». У ході гри учасники демонструють свої особисті якості, проходячи фізичні та духовні випробовування. Рухаючись визначеним маршрутом, вони мають подолати низку перепон, виявити кмітливість і винахідливість, знання та вміння орієнтування на місцевості. Після завершення квеста відбувається урочиста посвята його переможців у козаки-характерники. Таким чином, учасники екскурсії заглиблюються в духовний світ українського козацтва, знайомляться із козацькими звичаями і традиціями, що сприяє формуванню та розвитку їх національно-культурної ідентичності.

У перспективних планах координаторів проекту перебуває реалізація тематичного туру вихідного дня «Три козацькі Січі», у ході якого учасники зможуть здійснити дводенну автобусно-пішохідну подорож правим та лівим берегами Дніпра, відвідавши залишки трьох незатоплених Запорозьких Січей – Кам'янської, Олешківської і Хортицької.

Отже, наявні пам'ятки козацької доби поступово залучаються до туристично-екскурсійної діяльності на території Херсонської області. Розроблені в межах проекту «Мандруймо Херсонщиною» туристично-екскурсійні маршрути з використанням козацької спадщини регіону можуть бути використані відповідними туристичними фірмами для організації відпочинку та дозвілля гостей і мешканців нашого краю. Їх упровадження в життя сприятиме популяризації активних видів туризму, збереженню історичної пам'яті про українське козацтво, активізації зусиль громади щодо охорони пам'яток історії, культури та природи Херсонщини.

Список літератури:

1. Путешествие по Херсонщине: энциклопедия-путеводитель / под общ. ред. О. Алеферко. Херсон: Наддніпряночка, 2008. 300 с., ил.
2. Пам'ятки козацтва на Херсонщині / Херсонська обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури. Херсон, 2016. 30 с.

3. Соціальний проект розвитку активних видів туризму «Мандруймо Херсонщиною». URL: <https://www.facebook.com/proekttourism/>

4. Сидорович Є.С., Макієнко О.А., Яровий В.Ф. Соціальний проект «Мандруймо Херсонщиною» як засіб формування фізичної культури студентів. Екологічні дослідження у вищих навчальних закладах: зб. наук. праць. Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2018. С. 234-236.

5. Журба К., Шкільна І. Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. Рідна школа. 2017. № 11-12. С. 44-52.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТУРИСТИЧНОГО ОСВОЄННЯ КОЗАЦЬКОЇ СПАДЩИНИ НА ХЕРСОНЩИНІ

МАКІЄНКО О.А.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

Важливою умовою зростання туристичної привабливості Херсонської області є формування конкурентоспроможного територіального туристичного продукту. Цьому має посприяти реалізація нещодавно схваленої «Програми розвитку туризму та курортів у Херсонській області на 2019-2021 роки», яка передбачає цілий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення туристичного іміджу регіону.

Виходячи із сучасних концепцій територіального маркетингу, туристична територія (дестинація) виступає не стільки як географічно окреслене місце, що приваблює туристів, скільки як інтегрований комплексний продукт, який реалізується на ринку туристичних послуг. До його складу входять наступні компоненти: 1. Атракції

(природні й культурні об'єкти, спеціальні події), 2. Інфраструктура (засоби розміщення харчування, заклади побутового обслуговування тощо), 3. Види діяльності, якими може зайнятися турист під час перебування в дестинації, 4. Допоміжні послуги (банки, телекомунікації, охорона здоров'я, охорона порядку тощо), 5. Система забезпечення доступу (транспортна, візова, економічна, інформаційна та ін.), 6. Наявні та доступні туристичні пакети (оформлений і доведений до потенційних споживачів комплекс пропозицій дестинації).

Інакше кажучи, самі по собі туристичні принадище не є туристичним продуктом дестинації. Продуктом у туризмі є враження, тобто відчуття, які отримує турист через споживання комбінації продуктів і послуг.

Формування будь-якого туристичного продукту обумовлене бажанням задовольнити певну потребу туриста, його задум. Адже людей у дестинацію приваблює її функціональна спроможність вирішувати існуючу життєву проблему, тобто отримувана ними вигода від споживання туристичного продукту території. Втім задуму як смисловій іпостасі туристичного продукту обов'язково має відповідати продукт у його реальному виконанні. Інакше кажучи, реально існуючий набір атракцій, що дозволяють здійснити задум і задовольнити якусь потребу туриста (пляжі, санаторії, музеї, пам'ятки, розваги тощо).

Сучасні дослідження структури туристичних потоків у нашому регіоні засвідчують їх край нерівномірний територіальний розподіл у межах Херсонської області. Основним напрямом руху туристів є курортні населені пункти, розташовані вздовж морського узбережжя. Звідси найбільшою інтенсивністю туристичного освоєння відзначаються передусім південні райони Херсонщини.

Подібна ситуація зумовлена сформованою структурою територіально-рекреаційного комплексу Херсонської області, в якій традиційно домінують такі напрями рекреаційної діяльності як лікувально-оздоровчий (курортний) та пляжно-купальний відпочинок.

Культурна-пізнавальна рекреація і туризм займають у ній далеко не першорядні позиції.

Пояснення цьому можна шукати в особливостях територіальної диференціації туристично-рекреаційних ресурсів у межах нашого регіону, значній неоднорідності в ресурсному забезпеченні туризму та рекреації по районах Херсонської області. Дослідники умовно поділяють територію Херсонщини на три ділянки (рис. 1).

Рис. 1. Рівень розвитку туристичної діяльності по районах Херсонської області (за Я. В. Василевською)

Найбільш значним і різноманітним рекреаційним потенціалом володіють такі приморські райони як Голопристанський, Скадовський, Білозерський, Каланчацький, Генічеський. Іншу групу районів складають придніпровські райони – правобережні Нововоронцовський і Бериславський, лівобережні Верхньорогачицький, Великолепетиський, Горностаївський, Каховський, Олешківський. До третьої групи належать райони з найменшим рекреаційним потенціалом –

Великоолекандрівський, Високопільський, Нижньосірогозький, Іванівський, Новотроїцький, Чаплинський. В останній групі районів, які характеризуються пануванням одноманітних степових ландшафтів зі значним антропогенним втручанням (оранка полів, іригація), рекреаційні ресурси використовуються переважно місцевими мешканцями [1, с. 84-85]. Виняток складає Чаплинський район, де останнім часом відбувається інтенсивне освоєння існуючих рекреаційних ресурсів окремих територій (біосферний заповідник «Асканія-Нова», туристичний об'єкт «Лемурійське озеро»).

Не важко помітити, що визначальну роль у подібному розподілі відіграє ступінь забезпеченості природними й природно-антропогенними рекреаційними ресурсами. Значення антропогенних рекреаційних ресурсів, які охоплюються поняттям «культурна спадщина», – пам'яток археології, історії, архітектури та монументального мистецтва, меморіальних місць, залишків традиційної культури та ін. – у значній мірі не враховується.

Важливу роль у формуванні споживчих настроїв туристів відіграє традиційне позиціонування Херсонської області як привабливого курортного регіону [2, с. 35]. Адже формування туристичного іміджу («образу місця») є важливим елементом маркетингової стратегії просування територіального туристичного продукту. Звідси туристи схильні розглядати Херсонщину як місце сезонного морського відпочинку, нехтуючи іншими можливими напрямками рекреаційної діяльності.

Зрозуміло, що подібний однобічний підхід не сприяє диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності, штучно обмежує напрями руху туристичних потоків у межах регіону, і, як результат, породжує глибокі територіальні диспропорції у сфері туризму на Херсонщині. В цих умовах неможливо вести розмову про сталий (збалансований) розвиток туристичної галузі в регіоні.

Як доводять останні соціологічні дослідження, відпочивальників на морському узбережжі Херсонщини вже не задовольняє лише

оздоровча рекреація із відповідним набором послуг і розваг. Як стверджує голова Херсонського обласного відділення Соціологічної асоціації України Микола Гоманюк, «за даними фокус-групи, нерідко ми стикалися з тим, що люди, які приїхали із Західної чи Центральної України, часто говорили про те, що їх цікавить все, що вони можуть побачити на Херсонщині, навіть самий степ та курган, нарікали, що хотіли б більше дізнатися про наш край і його історію, архітектуру» [3]. Отже, у туристів, які відвідують наш край, існує нереалізований запит на культурно-пізнавальний туризм, який базується на чітко усвідомлюваних туристичних потребах. Це має стати мотиваційним чинником для розробників туристичного продукту Херсонщини.

Туристичне освоєння різноманітної культурної спадщини регіону повинно бути одним із пріоритетів функціонування туристичної галузі. В херсонських же реаліях маємо явну недооцінку того факту, що об'єкти культурної спадщини, з одного боку, виступають важливою базою для успішного розвитку туризму, а, з іншого, – отримують чималий зисквід процвітання індустрії туризму. На регіональному рівні спостерігаємо низку проблем, пов'язаних із туристичним освоєнням культурної спадщини:

- відсутність у керівних органів у сфері туризму розробленої управлінської стратегії, спрямованої на залучення культурної спадщини регіону до сфери туризму;

- низький рівень координації зусиль органів влади, бізнесу, громадськості у напрямі збереження й актуалізації культурної спадщини, у тому числі засобами туристичної діяльності;

- відсутність або слабка ініціативність громадських формувань, спроможних узяти на себе роль лобістів у справі використання культурної спадщини як туристичного ресурсу;

- неналежна експлуатація наявної культурної інфраструктури (музеїв, заповідників) в туристичному процесі;

– недостатня ефективність залучення історико-культурних пам'яток до сфери туристичної діяльності, відсутність паспортів туристичних об'єктів, брак відповідних туристично-екскурсійних маршрутів;

– відсутність достатнього досвіду формування та просування туристичного продукту, який би спирався на культурно-історичні ресурси регіону [4, с. 94-95].

Вказані проблеми повною мірою стосуються такого важливого комплексу об'єктів культурної спадщини на Херсонщині як пам'ятки українського козацтва.

Історія Херсонщини нерозривно пов'язана з історією запорозького козацтва від початків його формування на українських землях у XV ст. Впродовж XVI – XVIII ст. територія нашого краю стала об'єктом інтенсивної господарської діяльності запорожців, місцем їх військово-політичної активності. Саме тут після руйнування Чортомлицької Січі запорожці створили Кам'янську (1709-1711, 1730-1734) та Олешківську (1711-1728) Запорозькі Січі. За часів Нової Січі (1734-1775) значна частина Херсонщини була включена до складу земель Війська Запорозького в межах Інгульської (Перевізької) та Прогноївської паланок. На берегах Дніпра, його рукавів і проток, заплавлених островах дельти виникли численні козацькі хутори-зимівники. Деякі з них згодом дали початок сучасним населеним пунктам Херсонщини. Вже після знищення Січі чималий внесок козаки зробили у реалізацію військово-політичних планів російської влади на Півдні України, взявши активну участь у російсько-турецькій війні 1787-1792 років.

Козацька спадщина на території Херсонської області представлена численними об'єктами матеріальної та нематеріальної культури, які зберігають історичну пам'ять про козацтво. Усі вони є потенційними або вже актуалізованими туристичними об'єктами, які мають бути включеними до складу територіального туристичного продукту.

Серед пам'яток, які перебувають на обліку обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури, три мають статус пам'яток культурної спадщини національного значення. Це «Кам'янська Січ, кладовище запорізьких козаків і могила кошового отамана Костя Гордієнка» у с. Республіканець та «Місце фортеці Тягин» біля с. Тягинка в Бериславському районі, а також «Олешківська Січ» у м. Олешки Олешківського району. Інші пам'ятки мають місцеве значення. Це пам'ятники та пам'ятні знаки, встановлені на честь видатних козацьких ватажків або визначних подій в історії козацтва. Серед них – три пам'ятники Богдану Хмельницькому (Херсон, Тягинка) і пам'ятна дошка на честь його перебування в м. Бериславі, пам'ятний знак на честь 500-річчя першої згадки про козацтво (1992) в с. Тягинці, пам'ятний знак на місці Прогноївської паланки (1993) в с. Геройському, пам'ятний знак на місці формування козацьких загонів у 1783-1787 роках (1996) у м. Бериславі, пам'ятний камінь на честь взяття козаками фортеці Іслам-Кермен (пам'ятник гетьману Богдану Ружинському) (1992) у м. Каховка [5, с. 27-28]. У Бериславі зберігся старовинний дерев'яний козацький храм, пам'ятка архітектури першої половини XVIII ст. – Свято-Введенська (колишня Воскресенська) церква, перевезена в 1784 році козаками по Дніпру на плотах з фортеці Переволочної (Полтавщина).

Окрім цих пам'яток велике значення для культурно-пізнавального туризму мають різні «місця пам'яті» про козацтво, зафіксовані в писемній та усній традиції. Наприклад, місця козацьких битв, переправ у пониззі Дніпра, кладовищі з козацькими похованнями, численні географічні об'єкти, що фіксують у назвах пам'яць про козацтво (населені пункти, річки, протоки, джерела, балки, урочища, острови тощо).

Численні предмети матеріальної культури козаків, акумульовані у фондах музейних установ, відкривають перспективи для більш активного залучення музеїв до сфери культурно-пізнавального туризму. Потребою часу є побудова сучасних музейних експозицій, які б відображали усе багатство козацької спадщини краю.

Нині козацька спадщина регіону ще не стала об'єктом вираженого туристського інтересу. Головною причиною є дефіцит пропозиції якісного туристичного продукту, який би повноцінно репрезентував потенціал об'єктів культурної спадщини. Пам'ятки історії козацтва включені до складу екскурсійних маршрутів, які пропонуються окремими туристичними фірмами та громадськими формуваннями. Спорадично на вказаних об'єктах проводяться екскурсії (переважно на замовлення), відбуваються культурні заходи, які привертають увагу туристів (різні свята, урочистості, козацькі фестивалі).

Наявна ресурсна база культурно-пізнавального туризму, в тому числі козацькими місцями Херсонщини, для перетворення на конкурентоспроможний туристичний продукт потребує поєднання з розвинутою туристичною інфраструктурою і сервісним забезпеченням, відповідними дозвіллевими практиками, розважальними програмами. Цей продукт повинен бути підкріплений використанням ефективних інструментів просування на ринку туристичних послуг (реклама, PR-технології, територіальний брендинг тощо). Для цього мають бути скоординовані зусилля різних учасників туристичного процесу.

На сьогодні вже напрацьована низка перспективних проектів туристичного освоєння козацької спадщини Херсонщини. Серед них – створення культурно-розважального комплексу «Остання Січ України» з центром історико-патріотичної реконструкції «Козацькі плавні» на острові Козацькому (територія Національного природного парку «Нижньодніпровський» поблизу м. Нова Каховка), створення туристично-розважального, культурного комплексу «Олешківська Січ» з музеєм «живої історії» на березі річки Конка (м. Олешки), створення археологічного парку (скансену) на території філії Національного заповідника «Хортиця» – «Кам'янська Січ». Їх втілення в життя сприятиме підвищенню атрактивності туристичних об'єктів, пов'язаних із козацькою спадщиною регіону.

Отже, активізація культурно-пізнавального туризму на Херсонщині має посприяти диверсифікації туристично-рекреаційної діяль-

ності в регіоні, розширенню мережі туристичних потоків, залученню до туристичної сфери досі маловідвідуваних туристами територій. Існуючий запит на культурно-дозвілєві практики має бути конвертований у конкурентоспроможний туристичний продукт, здатний задовольнити потреби відвідувачів.

Туристичне освоєння козацької спадщини регіону дозволить більш повно розкрити туристично-рекреаційний потенціал регіону. За певних умов відповідний туристичний продукт може стати своєрідною візитною карткою нашого регіону, перетворитися на його фірмовий продукт. Але це потребує розробки та впровадження в життя ефективної стратегії управління розвитком туристичної сфери в контексті збалансованого соціально-економічного розвитку регіону.

Список літератури:

1. Василевська Я. В. Туризм як один із факторів розвитку Херсонської області. *Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія «Геологія. Географія»*. Дніпропетровськ, 2008. Т. 16. № 3/2. С. 80-86.

2. План перспективного розвитку Херсонської області на 2019-2021 роки. URL: http://khoda.gov.ua/image/catalog/files/%20ХЕРСОНЩИНА_compressed_compressed1111.pdf (дата звернення: 06.03.2019)

3. Поточний стан туризму у Скадовську та Лазурному. Презентація результатів дослідження. URL: <https://ukrinform.fr/rubric-presshall/2650963-potocnij-stan-turizmu-u-skadovsku-ta-lazurnomu-prezentacia-rezultativ-doslidzenna.html> (дата звернення: 06.03.2019)

4. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. К.: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.

5. Пам'ятки козацтва на Херсонщині / Херсонська обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури. Херсон, 2016. 30 с.

РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ У ЗАРОДЖЕННІ КОЗАЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ МЕДИЦИНИ

МАНДРИК-МЕЛЬНИЧУК М.В.,

доктор історичних наук,

професор кафедри соціальної медицини

та організації охорони здоров'я

Буковинського державного медичного університету

м. Чернівці, Україна

Постійні військові походи, де проходила більша частина життя козаків, складність транспортування поранених через віддаленість від великих міст та шпиталів спричинили появу унікальної системи надання першої медичної допомоги, лікування тілесних ушкоджень, хвороб внутрішніх органів. Йдеться про формування упродовж XV-XVII століть перших зародків військово-польової медицини, яка набула сучасних обрисів вже в другій половині XIX ст. завдяки діяльності та науковим напрацюванням М. Скліфосовського та М. Пирогова.

В основу козацької медицини була покладена давня народна система лікування, що переважно спиралася на фітотерапію, а також досягнення тогочасних цілителів та цирульників у наданні допомоги при різних інфекційних хворобах, пошкодженнях опорно-рухового апарату, пораненнях м'яких тканин. Ці навички поєднувалися зі споживанням хворими та пораненими корисної їжі та дотриманням гігієнічних умов лікування.

Витоки козацької медицини сягають кількох українських монастирів, де виникли перші осередки військово-польових шпиталів. Чернецтво на той час залишалось найбільш освіченою категорією, отже саме ченці у своїй практиці поєднували знання старовинних медичних трактатів, шаманства та знахарства. Уперше така практика

створення осередку емпіричної медицини з'явилася у Києво-Печерському монастирі ще за часів ченців Антонія та Феодосія у середині XI ст. Упродовж наступних ста років були відкриті перші «странноприйомні» будинки (від лат. «hospes»), які почали називати шпиталями.

Національно-визвольна боротьба козацтва проти соціального, політичного та культурного поневолення стала протидією стрімкій колонізації українських територій. Одним з головних форпостів у цих процесах стає Українська православна церква, яка також не просто переживала наслідки запровадження умов Берестейської унії. Значна частина населення тогочасної України сповідувала православну віру, отже Військо Запорозьке зі свого боку також підтримувало православні храми та монастирі [1, с. 17-18]. Такі взаємовигідні відносини призвели до того, що у 1620-1621 рр. було відновлено вищу православну ієрархію. Як зазначає відомий дослідник Ю. Мицик, Київський митрополит Йов Борецький, полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький, случський протопоп Андрій Мужилівський та інші відомі церковні діячі підтримувати тісну співпрацю з Військом Запорозьким [1, с. 18]. Київська митрополія юридично підпорядковувалася Константинопольському патріарху і, водночас, перебувала у молитовному зв'язку з іншими православними церквами світу. Ю. Мицик зауважує, що коли розпочалася війна козаків проти поляків у 1648 р., всі православні патріархи підтримували цю звитяжну боротьбу проти ворогів.

Запорожці мали гарну традицію засновувати військові шпиталі та лазарети при православних монастирях та храмах. Одним з найзнаменитіших став Самійло Кішка, який під шпиталь передав власну садибу у Києві. Козаки дарували дзвони, церковне начиння, вишиті корогви, книги в коштовних обкладинках, а ченці та духівництво допомагало пораненим, скаліченим, відспівувало полеглих, збирало кошти на різні потреби запорожців. Упродовж XVI-XVIII ст. монастирі перетворюються на осередки, де зароджуються

основи військово-польової медицини. У першу чергу йдеться про Самарський Пустельно-Миколаївський (м. Новомосковськ на Дніпропетровщині), Лебединський (біля Чигирин), Левківський (неподалік Овруча), Трахтемирівський Пречистенський (біля с. Зарубин на Канівщині), Кирилівський (м. Київ, споруджувався за часів правнука Ярослава Мудрого князювання Всеволода Ольговича у середині XII ст.) та Спасо-Преображенський Києво-Межигірський Ставропігійський (біля Вишгорода) монастирі.

Перший козацький шпиталь було засновано в Дубовому лісі на острові між річками Старою та Новою Самарою. До цього комплексу входили будинки, церква. Монастир був єдиним на території Вольностей Війська Запорозького Низового. Його виникнення датується 1576 р. Коштами запорожців була споруджена Миколаївська дерев'яна церква. До монастиря був запрошений ієромонах Паісій, який мав опікуватися справами козацького шпиталю в Межигір'ї неподалік Києва. Кілька разів монастир зазнавав руйнувань через пожежі, бойові дії та пограбування, але кожного разу козаки його відбудовували власним коштом. Монастир вважався офіційно приписаним до Києво-Межигірського монастиря.

Трахтемирівський монастир виник у XVI ст. на території сучасної Черкащини. У княжі часи тут розташовувався Зарубський монастир (назва походила від знаменитого села Зарубинці, Зарубин), який був знищений під час татарських набігів. Знаменитим ченцем цього монастиря був митрополит Київський та всієї Русі Климентій Смолятич. Трахтемирів – невеличке селище неподалік Переяслава. Монастир був споруджений на честь Успіня Пречистої Діви Марії, тому в народі ще називався «пречистенським». У 1590 р. постановою вального сейму був наданий у користування реєстровцям. Проте відомо, що козаки лікувалися у стінах монастиря ще у 1576 р. У 1578 р. король Стефан Баторій віддав Трахтемирів разом з усіма маєтностями та угіддями запорозьким козакам. Невдовзі це святе місце стало справжнім козацьким форпостом та політичним цен-

тром, де проживали представники козацької верхівки [2]. Як згадують дослідники В. Петрашенко та Є. Максимов, у 1594 р. через Трахтемирів проїжджав Ерїх Лясота, який згодом у своїх мемуарах підтвердив думку про те, що саме тут козаки проводили свої зібрання, тут перебувала скарбниця, канцелярія, зберігалися клейноди. Тут відбулося обрання гетьманом Юрія Хмельницького. У 1601 р. вирішено трансформувати монастирські приміщення у шпиталь для лікування поранених та німечних козаків. Відповідно до постанови Житомирської комісії від 1614 р., монастир перетворювався на шпиталь. Вже навесні 1620 та взимку 1621 р. Трахтемирівський монастир відвідав єрусалимський патріарх Феофан, який висвятив на Єпископа Володимирського та Берестейського Трахтемирівського архімандрита Іезекіля. Сюди у різний час приїздили І. Борецький, Б. Хмельницький, П. Дорошенко та І. Мазепа. Ближче до 80-х років XVII ст. для монастиря та шпиталю настають складні часи і вони припиняють своє існування, а містечко переходить у польську юрисдикцію. 1 грудня 1701 р. І. Мазепа своїм спеціальним універсалом передав володіння двох монастирів – з чернечими келіями, землями та господарськими будівлями у володіння єпископу Переяславському та Бориспільському Захарії. Упродовж XVIII ст. поступово життя тут відроджується, однак монастир по черзі переходив із рук православних до греко-католиків. Згодом Трахтемирівський Хрестовоздвиженський монастир перетворюється на польську митницю, пізніш взагалі припиняє своє існування. Точного місця розташування монастиря вченим так і не вдалося з'ясувати, оскільки наведені Г. де Бопланом малюнки швидше всього відтворюють інше місце.

Кирилівський монастир засновано за часів князювання правнука Ярослава Мудрого Всеволода, коли споруджено його дерев'яні стіни, а після його смерті дружина опікувалася спорудженням кам'яної Кирилівської церкви. Храм став родинною усипальницею Ольговичів. Монастир відігравав фортифікаційну роль, бо стояв

біля фортеці «Дорогожиця», з якої контролювалися чотири головні напрямки Вишгородський, Чернігівський, Новгородський та Галицький. Церква вистояла під час монголо-татарського спустошення та примусового окатоличення після Берестейської унії. Кирилівський монастир з його церквою перейшли під захист запорозьких козаків та князя К. Острозького[4]. Наприкінці XVI ст. у цій місцевості оселяються козаки, заснувавши поселення Куренівка та парафію Кирилівського храму. Згодом козаки змінили посвяту храму і Кирилівська стала Свято-Троїцькою. Упродовж 1687-1697 р. відновленням монастиря власним коштом займався гетьман І. Мазепа. Ігуменом монастиря був відомий вчений, проповідник, митрополит Ростовський Данило Туптало. Наприкінці XVIII ст. після масштабної реконструкції монастир постав у новому вигляді. Завдяки унікальним розписам відомого митця І. Григоровича-Барського церква перетворилася у зразок козацького бароко. На стінах були зображені портрети козаків з віршованими славнями Війську Запорозькому. 7 листопада 1775 р. відповідно до Указу про створення приказів громадської опіки, які мали займатися створенням мережі сиротинців, притулків, лікарень, будинків для божевільних. Таким чином, у Кирилівському монастирі у другій половині XVIII ст. було створено інвалідний громадський будинок.

Ще один маловідомий шпиталь був відкритий у самому серці Києва при Свято-Миколаївському храмі, який мав ще й оборонне призначення. Тут мали змогу лікуватися хворі та поранені козаки. У народі його називали «Миколою Добрим» і розташовувався він на Подолі (нині – вул. Покровська). Його назва походить від церкви, спорудженої на місці зруйнованого у XIII ст. Свято-Миколаївського (або ж Афанасіївського) храму. Але вірогідніше всього, що наприкінці XVI ст. козацький отаман Матвій Кушка (Самійло Кішка, Кошич, бл. 1530-1602 р.) в знак подяки за своє визволення з турецького полону, виділив необхідні кошти на спорудження дерев'яної церкви, придбав начиння, замовив іконостас. Саме при храмі з

1608 р. вже діяла богадільня і шпиталь. Після кількох пожеж на цьому місці на початку ХІХ ст. коштами парафіян було споруджено новий Добро-Миколаївський (Добромикільський) храм.

Спасо-Преображенський Києво-Межигірський Ставропігійський монастир, що у ХІІ ст. розташовувався неподалік містечка Вишгорода на правому березі Дніпра, наприкінці ХVІІ ст. перетворився у справжній осередок релігійного життя запорозького козацтва. У 1672 р. обитель стала військовим монастирем для козаків. Серед основних умов, на яких будувалися відносини між запорожцями та монастирем, було заснування та утримання шпиталю для старих та німецьких козаків [3, с. 462]. Тут можна було не лише підлікувати давні рани, отримані під час військових походів, та хвороби, але й провести певний час у молитвах та душевному спокої.

Монастирська медицина поєднувала в собі давні навички та емпіричні методи лікування хворих. Могли використовувати в якості ліків гарматний порох, дьоготь, вапно, риб'ячий жир, смалець, віск, каніфоль, попіл, горілку, ферменти слини. З метою уникнення заражень виготовляли спеціальні антисептичні пов'язки, пасочки, прикладали суміші з лікарських трав, добре знали на токсичних, тонізуючих та снодійних властивостях рослин та їхніх поєднаннях. Допомога хворим та пораненим козакам надавалася не лише знавцями медицини, але і знахарями та цирульниками. Під час переломів кінцівок накладалися шини, використовувалися кровоспинні засоби, вичищалися та оброблялися рани.

Таким чином, заснування при православних монастирях шпиталів для козаків створило передумови для виникнення основ військово-польової медицини, яка поєднала в собі емпіричні знання і методи з напрацюваннями, які вже були в європейських країнах. Стиль життя, який вимагав мобільності у лікуванні поранених, дотримання певних гігієнічних норм та виконання досить складних маніпуляцій потребували умов шпиталю. Крім того, монастирські шпиталі завжди добре охоронялися від нападу ворогів, отримували

матеріальну підтримку від Війська Запорозького. Поранені та хворі козаки не лише отримували належний догляд і лікування, але й відновлювали власні сили молитвами, спокоєм монастирського життя, перебували у безпеці.

Список літератури:

1. Мицик Ю. Православна церква та її духовна опіка над Військом Запорозьким у період національно-визвольної війни 1648-1658 рр. / Ю. Мицик // Магістеріум. 2004. Вип. 17 : історичні студії. С. 17-21.

2. Петрашенко В.О.Трахтемирів: Подорож у давнину / Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Петрашенко В.О., Максимов Є.В. К., 2001. 102 с.

3. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

4. Ціборовський О.М. Найстаріша лікарня Києва – Кирилівська: шлях від богадільні до губернської земської лікарні / Ціборовський О.М., Сорока В.М. // Україна. Здоров'я нації. 2015. № 4. С. 131-135.

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

ПАВЛЕНКО В.Я.,

доцент кафедри історії, археології та методики викладання

Херсонського державного університету

м. Херсон, Україна

Історія запорозького козацтва завжди була невід'ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомлювати, що країна в якій він живе, має давні державні традиції і пам'ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво.

Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать чисельні факти проживання і діяльність на її теренах ще задовго до заснування Херсона, запорозьких козаків, які стали піонерами господарського освоєння нових земель. Під терміном «Херсонщина» ми розуміємо територію сучасної Херсонської області.

Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі, частина старшин разом з кошовим П. Калнишевським, була заарештована і заслана до Сибіру і на Соловки, а їх майно конфісковано.

Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році, частина запорожців осіла на території Херсонщини. Про це свідчать архівні матеріали, які містять інформацію про володіння козацькою старшинами маєтками на території краю.

Царський уряд щедро роздавав козацькі землі поміщикам. Перед козацтвом постала загроза закріпачення та рекрутчини.

Звичайно, волелюбних запорожців не міг влаштовувати такий стан речей. І закономірним результатом не виваженої політики російського царизму стали масові втечі козаків за кордон.

По-іншому вирішувались проблеми, пов'язані з запорозькою старшиною, якій дозволялось займати землі на правах поміщиків за умови їх вступу на військову службу. Свідчення цього ми знаходимо в матеріалах «Новороссийской чертежной комиссии», що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. У низці документів, зокрема, говориться про відведення земель козацькій старшині на території сучасної Херсонської області.

Таким документом є «Доношение» сотника вербованного козачого полку Василя Коцюби, де говориться про його «намерение заселить из повеленного места вольными людьми... земли по реке Ингуле ниже Широкой Балки при зимовнике бывшего запорожского козака Белого хутор от двадцати пяти дворов». Датується даний документ 13 жовтня 1776 р. [1, арк. 28].

Тим же числом датовано і «Доношение» хорунжого Василя про відведення йому землі для заснування хутора на двадцять п'ять дворів «при урочище балки Широкая» [2, арк. 31].

За даними, що містять документи з фондів держархіву Херсонської області, на землях сучасної Херсонщини окрім маєтків козацької старшини, знаходились також землі простих козаків. Зокрема, в плані Кизикерменського повіту військової слободи Широка, а також прилеглих до неї земель, складеному 25 вересня 1781 р., ми маємо змогу побачити, що поблизу сучасного села Широка Балка знаходились землі козаків Головка та Живиля [3, арк. 5].

Пізніше, зважаючи на складну ситуацію, що виникла на російсько-турецькому кордоні, Г. Потьомкін прийняв рішення відновити запорозьке військо. З цією метою 1 липня 1783 р. він видав прокламацію, в якій оголошувалось, що колишні козаки війська Запорозького запрошувалися на козацьку службу під проводом Потьомкіна.

Зібрані, таким чином, у 1783 р. козаки хоч зовні нагадували колишніх запорожців, проте мали право одружуватися. Але, звичайно, не могло бути і мови про козацьке самоврядування минулих часів. Основним заняттям козацького полку стала охорона південних кордонів Російської імперії.

Напередодні чергової російсько-турецької війни, восени 1787 р., на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська. У районі Олешків було влаштовано запорозький Кіш, в якому зосереджувалось 12 тисяч колишніх запорожців.

Указом імператриці Катерини II від 22 січня 1788 р. козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків, у протипагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею – Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга.

Серед документів архіву збереглися згадки про земельні володіння козацьких старшин в межах сучасної Херсонщини. Так, у Відомості про віддані поміщикам землі Новоросійські губернії говориться, зокрема, про відведення Сидору Білому в 1783 р. земель в Херсонському повіті для побудови будинку та млина [4, арк. 37].

Інші відомості цього ж року свідчать про відведення землі полковому старшині Семену Величку «...про поселение слободы на шесть дворов в Кизикерменском уезде при речке Осокорове на месте его жительства, где за бывшего еще Запорожья был зимовник собственности его и дяди его Величка» [5, арк. 7].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми можемо говорити про безпосередній зв'язок як новоутвореного козацького війська, так і його старшини, з територією сучасної Херсонської області, що має велике значення для історії краю.

Повертаючись до проблеми формування козацького війська, необхідно відзначити, що закликаючи запорожців під свої знамена, російський уряд погоджувався визнати лише деяку зовнішню схожість в управлінні та устрою нового війська із Запорозькою

Січчю. Відновлювалася номенклатура старшинських посад, поділ на курені, традиційний одяг. Зберігалося право на вибрання нижчої адміністрації і та ін. [6].

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені в боях у Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. козацьке військо отримало назву Чорноморське.

У 1791 р. російсько-турецька війна скінчилася. І сталося так, що цей рік співпав з роком смерті покровителя чорноморців Г. Потьомкіна. У результаті над Чорноморським козацтвом знову постала загроза ліквідації. Однак, завдяки успішній місії А. Головатого, 30 червня 1792 р. з'явилась височайша грамота, пожалувана війську вірних козаків чорноморських, за якою імператриця дарувала їм «острів Фанагорію із землями між Кубанню, Азовським і Чорним морем» і доручала охорону кордону від закубанських ворогів.

Частина чорноморців залишилась на Херсонщині, відігравши помітну роль в економічному освоєнні цього району. Так, ми знаходимо відомості про заснування козаками населених пунктів на Херсонщині. Наприклад, село Мала Лепетиха, що було засноване козаками в 1792 р. Новими місцями проживання колишніх чорноморців стали міста та поселення, що знаходились на території сучасної Херсонщини. Підтвердження цьому ми знаходимо серед архівних джерел. Зокрема, в Плані проживаючих у державних селах Херсонського повіту від 1798 р., говориться про наявність козаків у місті Бериславі та в селі Станіслав [7, арк. 30-31].

Незважаючи на трагічність цього періоду для запорозького козацтва, воно відіграло велику роль в освоєнні сучасної території Херсонщини, беручи участь у визволенні цих стратегічно важливих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку.

Таким чином, беручи до уваги вищесказане, ми бачимо, що запорозьке козацтво перебувало на землях Херсонщини протягом кількох століть: від самого свого зародження до остаточної ліквідації. Вказаний період є особливо значущим, власне, основопо-

ложним для історії Херсонської області. Адже ця епоха була часом поступового відвоювання та господарського освоєння територій, на яких згодом була утворення Херсонська область. І надійне підґрунтя для її існування підготувало саме запорозьке козацтво.

Список літератури:

1. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 17. Арк. 28.
  2. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 17. Арк. 31
  3. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 79. Арк. 5.
  4. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 51. Арк. 37.
  5. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 210. Арк. 7.
  6. Павленко В.Я. Запорозьке козацтво на території Херсонщини / Видання 2-е, доповнене. Херсон, 2014. 80 с.
  7. Державний архів Херсонської області. Фонд 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис 1. Справа 333. Арк. 30-31.
-

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО Й КРИМСЬКЕ ХАНСТВО ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ 1709 РОКУ

СЕРГІЙЧУК В.І.,

доктор історичних наук, професор,

в. о. завідувача кафедри історії світового українства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля в жовтні 1708 року привернув пильну увагу до української проблеми Кримського ханства, де намагалися використати цю ситуацію для зміцнення своїх позицій у Північному Причорномор'ї. Так, австрійський посол у Туреччині Тальман доповідав 7 квітня 1709 року до Відня, що протягом останнього часу до Порти прибули кілька гінців з листами від кримського хана, в яких наголошувалося на необхідності підтримки збройних акцій проти Московської держави, що укріплювала свої рубежі спорудженням міцних фортець на Дніпрі й Азовському морі. Зокрема, хан запевнив, що проти шведів воювати не збирається, «а на Москву с охотою ради то чинить» [5, с. 10].

Після втечі Карла XII і Мазепи в Бендери тут зорганізувався політичний та військовий центр, куди стікалися вороги польського короля Августа II і московського царя Петра I. З Карлом XII прибуло сюди близько 1 тисячі шведів і кілька тисяч козаків Мазепи. Після смерті останнього вплив козаків продовжився. На той час їх уже тут було понад 10 тисяч. Важливим здобутком Карла XII стало прибуття до його табору Йозефа Потоцького з 3 тисячами війська. Були в нього й польські татари – липки. Таким чином, утікши до Туреччини з 2-3-тисячним військом, шведський король уже мав під рукою 15 тисяч вояків, становили для росіян серйозну загрозу. Саме це стало головною причиною, через яку Петро I хотів випроводити Карла XII з Бендер, постійно апелюючи з цього приводу до султана.

Покладаючись на підтримку кримського хана й Туреччини, шведський король вирішив з Бендер разом із залишками української збройної сили ще раз спробувати змінити ситуацію в Європі. За словами Б. Крупницького, «впертий швед» задумав зимову експедицію з татар, поляків, і українців на Правобережну Україну. В його планах ця операція планувалася як підготовча, що «мала розчистити дорогу для турків, підготувати й утримувати для них стратегічний плацдарм. Услід за тим виступала б сильна турецька армія, причім, правдоподібно, Київ мав стати центром вирішальної боротьби за перевагу на Сході Європи» [1, с. 21].

З огляду на це Карл XII вважав, що військові сили Пилипа Орлика, Потоцького і буджацького хана мали оволодіти тереном Правобережної України. А кримський хан і кубанський султан повинні були увійти на територію Московської держави, завдавши удару в напрямку Воронежа, щоб зруйнувати там суднобудівні верфі й наявний царський флот, а кубанська орда мала своїм завданням наступати через Азов. Таким чином, Київ, Вороніж і Азов – головний і два допоміжні напрями – завдяки цій зручній комбінації, мали напружити всі сили Петра I на сході, а особливо біля Києва, де, за задумом Карла XII і мала відбутися головна битва між москвинами й турками.

Між Карлом XII і кримським ханом, який перебував протягом шести місяців у Бендерах, було встановлено тісні взаємини. У татар і шведів в однаковій мірі було сильне вороже ставлення до Москви, наголошує турецький дослідник А. Курат. А це було вагомим чинником встановлення неофіційного союзу. Ногайські та буджацькі татари, які мешкали поблизу Бендер, також були готові діяти спільно [4, с. 94].

Уже згадуваний Тальман 9 червня 1710 року повідомляв із Константинополя, що король Швеції все ще перебуває в Бендерах, де між ним, татарським ханом і великим візиром Юсуф-пашою відбулися переговори. Татарський хан з дозволу Порти заявив на них, що хоче на-

дати королю свого султан-калгу чи візира з кількома тисячами воїнів, з якими той може повертатися до Швеції через Польщу. Однак король домагався ще й турецького корпусу на додачу [5, с. 69].

Після прибуття 3 листопада 1710 року татарського хана до столиці Порти, він кілька разів мав наради в султана. Хан висловлював невдоволення Карловицьким договором, він був зміщений з посади, засланий на Родос. Два роки тому він погодився відновитися на ханстві за умови, що Порта вживе заходів, аби відсунути московську загрозу від Криму, зруйнувавши побудовані північним сусідом укріплення. 9 листопада хан був з великими почестями прийнятий султаном, урочисто обдарований соболиною шубою і шапкою, після чого був присутній протягом 5 – 6 годин на таємній нараді в султана за участю великого візира, муфтія і сіляхдара [5, с. 81].

Про різку зміну настроїв у Великій Порті до великої північної сусідки свідчили постійно і дипломати останньої. Так, у жовтні 1710 року російські посланники в Царгороді Петро Шафіров і Михайло Шереметєв писали до Бориса Шереметєва в Полонне: «И хан едем ныне с визирем в Царьград, и знатно вошел паки в кредит, и визирь объявил нам ведати, будто нас с ним приведет в дружбу. Нас держат зело крепко и едем при них в Царьград, кури ера не могли добиться отпустить, знатно для того, чтоб не писали о состоянии своем, и переводчика нашего никуды, кроме кегаи, не пускают, и то с полковником принуждены ходить...» [2, с. 329].

Присутність кримського хана в турецькій столиці в цей час дуже насторожувало московських послаників. Розуміючи те, що по дорозі до Стамбула той міг мати в Бендерах предметні розмови з Пилипом Орликом, обговорюючи спільний виступ проти Петра I, представники останнього в Туреччині запропонували створити труднощі для українського гетьмана: «Из Украйны Заднепрской советую козакон перегнать на ту сторону и оставить оную Полякам, чтоб Орлику в ней пристанища не было: и в том чаем быти великих трудностей и привязок по договору» [2, с. 330].

Беручи до уваги вороже ставлення Девлет Гірея до Москви, на кримського хана у цьому поході випадала особлива роль. Повертаючись із Стамбула в Крим він завітав до табору шведів поблизу Бендер, де мав переговори з Карлом XII і козацьким гетьманом Орликом. На початку 1711 планувався їхній похід на Київ. Очолити цих татар мав син кримського хана Мехмед Гірей.

Пилип Орлик не тільки увійшов у зносини з кримським ханом, а й заключив з ним союз, на підставі якого той зобов'язувався допомогти козакам визволити Україну з-під Московщини і зберігати надалі спілку з Військом Запорозьким на умовах колишнього союзу Богдана Хмельницького з Ісламом-Гіреєм – без усяких претензій на панування над козаками й українськими землями. Цим документом передбачалося, що разом з Гетьманщиною буде визволена з-під московської влади і Слобожанщина і приєднана до України, а коли б цього раптом не вдалось досягнути, то необхідно було допомогти українцям переселитись із Слобожанщини в Гетьманщину, за їхнім бажанням. Аналогічний договір з кримським ханом був укладений також від імені Карла XII.

Забезпечивши ось таким чином договірну базу майбутньої кампанії, Пилип Орлик разом з ханом вирушили звільняти українські землі. За планом Карла XII, хан мав першочергово напасти на Воронеж, завдяки чому можливо було знищити російський флот і перешкодити підвозу припасів до Азова й Таганрога. Девлет Гірей погодився з таким планом та у лютому вирушив у похід, прямуючи по річці Самарі в Україну, де населення завдяки відозвам гетьмана Орлика мало у своїй більшості антимосковські настрої [4, с. 100].

Між кримським ханом та Орликом були узгоджено, що військо Девлет Гірея мало вести себе на козацьких землях, як у дружній країні. Коли татари зайняли багато міст та сіл, ніде вони не отримали опору. Хан мав намір йти до Воронежа через Харків, але був змушений повернути назад через значні опади снігу, що не давало коням достатньо корму.

Більші, аніж на Лівобережній Україні, мали наслідки і вплив універсали й виступ Орлика на Правобережжі, куди він вступив безпосередньо. Тут симпатії українського народу були цілком на боці Орлика і його замірів. У Черкасах, Каневі, Мошнах, у багатьох місцях Білоцерківського, а також Корсунського й Уманського полків, жителі відверто ставали на бік Орлика. Син Богуславського полковника Самуся тоді прибув до Києва і сповіщав, що жителі прямо «рвуться» до Орлика.

Тим часом справи Орлика йшло дуже успішно. Генеральний осавул Бутович, котрого вислав гетьман Скоропадський проти Орлика, був під Лисянкою розбитий і здався в полон. Українські фортеці здавались Орлику без бою, одна за одною. Народ, визволяючись з-під московського панування, охоче переходив на бік Орлика, радісно вітаючи свого визволителя. В царських руках на Правобережжі залишалась тільки Біла Церква, де заперлось московське військо, та кілька містечок тамтешнього полку. Орлик моментально оточив Білу Церкву з усіх боків і приступив до облоги її.

У царських руках зоставалась одна Гетьманщина. Але тут трапилось таке, що зовсім зіпсувало всі плани Орлика: кримський хан, дійшовши до Водолаг, далі утримався від походу вглиб Гетьманщини і повернув з ордою назад. Слобожани, що передались татарам, пішли разом з ними до Вольного, певно, з метою заселення порожніх земель, що входили до складу Кримського ханства. Але за ними погналось царське військо, наздогнало українців, що йшли разом з ханом, і завернуло їх назад, вчинивши над ними жорстоку кару.

Під Білою Церквою вночі обложені морквини зробили вилазку, захопили запорозькі шанці, і козаки змушені були відступити. Польське військо під проводом Галецького, що допомагало Орликові під Білою Церквою, відійшло на Полісся, а татари, не слухаючись гетьмана, розсипались загонами і стали набирати ясир по українських селах.

Стало зрозумілим, що загальний, так логічно продуманий Карлом XII план не вдався. Кримський хан замість того, щоб іти на Вороніжчину, пішов на Слобожанщину, а пограбувавши її, поспішив повернутися з походу. Кубанська орда, як влучно зазначив Б. Крупницький, тільки появилася перед брамою Азова і пішла понад Доном на Ізюм, також зайнявшись грабунками. Не було зроблено наміченого і на півночі: шведська армія по суті взагалі не виступила зі своїх становищ, що вплинуло, зрештою і на турків, які підозріло подивилися на цю комбінацію, що поставило під сумнів основну ідею Карла XII про можливість співпраці шведів з півночі з турками на півдні, при чім Польща мала відігравати моста між ними.

Цим одразу ж вирішив скористатися Петро I, який кинувся переслідувати відступаючих. Однак московський цар самовпевнено зайшов зі своїм військом дуже далеко вглиб турецьких володінь, понадіявшись, очевидно, на відомості молдавського господаря, що «турки і татари у великому страсі» перед ним. Турки, які випередили російське військо на кілька днів, оточили російського царя з усіх боків на Пруті, і тому нічого не залишалось, як здатись в полон або підписати ганебний для Московщини мир.

Згідно власноручної записки Петро I зважився на переговори, аби спробувати врятуватися будь-якою ціною, надаючи своєму посланнику П. Шафірову, який був підвищений до генеральського звання, повноваження йти на всілякі поступки під час переговорів з турками: «1. Туркам усі міста завойовані віддати, а побудовані на їхніх землях розорити, а якщо упреться, дозволити віддати. 2. Якщо стане про шведів казати, щоб віддати все завойоване, і в тому казати про віддання Ліфляндів. А якщо буде на тому не задовольнятися, то й іншим помалу поступатися, крім Інгрії, за яку коли не захоче поступитися, то віддати Псков, а якщо й цього буде мало, то віддати й інші провінції» [3, с. 313].

І турки передчасно згодились на мир, якого попрохав у них переможений московський цар. І це було катастрофою для українського козацтва і кримських татар у майбутньому.

Список літератури:

1. Крупницький Б. Карл XII і східно-європейські коаліції XVIII ст. Стежі (Іннсбрук – Мюнхен). 1947. Ч. 7 10. С. 21-28.
  2. Переписка и бумаги графа Бориса Петровича Шереметева. 1704 – 1722. Санкт-Петербург, 1879. 516 с.
  3. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва, 1962. Том одиннадцатый. Ч. 1. 610 с.
  4. Сергійчук Б, Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ, 2012. 320 с.
  5. Турция накануне и после Полтавской победы (глазами австрийского дипломата). Москва, 1977. 103 с.
-

**ПРОБЛЕМА «ВИКЛЮЧЕНИХ ЛЮДЕЙ»
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ДР. ПОЛ. 1930-Х РР.: ДОЛЯ РОДИНИ БІРНСТАЙН**

ЦИБУЛЕНКО Л.О.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету*

ЦИБУЛЕНКО Г.В.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна*

При уповільненні економічного поступу країни особливо відчувається загострення соціально-політичного протистояння між владою та опозицією, зростає спокуса розправи влади з політичними опонентами, намагання перекладення прорахунків у спадах виробництва на політичних конкурентів, здійснюється пошук заколотників, диверсантів, шпигунів, особливо в умовах воєнно-політичного протистояння з РФ. Тобто, тема державного терору, перш за все масових політичних репресій, що зайняла особливе місце в історіографії при утвердженні концепція тоталітаризму, потребує подальшого наукового осмислення і вивчення.

Історіографія сталінських репресій надзвичайно чисельна. Розвиток історіографічної думки з проблеми висвітлено у спеціальних дослідженнях [1].

У вітчизняній історичній науці триває пошук нових методологічних підходів. Метою нашого дослідження є філософське осмислення проблеми «виключених людей» в умовах Великого терору на Півдня України на прикладі долі німецької родини м. Херсона Бірн-

стайн, визначення психології терору та його наслідків для світу людини.

Офіційно початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року, затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 року. Південь України як багатонаціональний регіон у цей час включав значну кількість німецького населення. За даними Всеросійського перепису 1926 р. воно лише у Степовому підрайоні становило 95.987 осіб [2, с. 53]. Коли на початку 1930-х рр. у СРСР почали запроваджуватися засади тоталітаризму політика держави щодо нацменшин, зокрема й до німців, кардинально змінилася. Такий стан речей призвів до закриття німецьких консульств. Закрито було консульства у Харкові, Одесі, на території України структура залишилася лише в Києві [4, арк.1]. Таким чином, національний принцип слугував достатнім приводом для переслідування.

Запроваджені наказом № 00447 ліміти на покарання громадян у 26.150 осіб в ході терору виявились замалими і тому у січні 1938 р. він був збільшений до 83.122 осіб. Проте, наркоми внутрішніх справ УРСР І. Леплевський та О. Успенський неодноразово зверталися до Москви із проханням про додаткові ліміти. Вірогідно, що розкриття маховика репресій призвело до пошуку винних у шпигунсько-диверсійній діяльності. Так, під жорна каральної системи потрапила родина жителів Херсона Бірнстайн, чий фрагментарний досвід уможливило осмислення причин поповнення членами самодостатньої родини кола «виключених людей», яким чином радянська етносоціальна інженерія терору використала їх чисельність та німецьке походження.

Як свідчать матеріали справи голову сім'ї Фрідріха слідство «призначило» масштабним агентом німецької розвідки, який проводив шпигунську діяльність, начебто, будучи інтегрованим у розгалужену мережу німецької та румунської розвідок [3, арк. 57].

Не допомогло Фрідріху навіть те, що під час перебування білогвардійців у Херсоні у нього як у власника типографії було знайдено більшовицьку літературу, за що йому білогвардійською контррозвідкою було винесено смертний вирок у вигляді розстрілу. Лише сплата штрафу у розмірі 10 тис. рублів зберегла йому тоді життя. Але у 1930–і рр. радянське слідство вже трактувало це як операцію прикриття і кваліфікувало як співробітництво з білим рухом [3, арк. 26 зв]. Обтяжувало становище Фрідріха його належність до стану приватних власників. Від засудження його врятувала природна смерть у 1934 р. [3, арк. 72-73].

Пригадали родині арешт 1935 р. та засудження на 7 років позбавлення волі за контрреволюційну діяльність та шпигунство їх зятя [3, арк. 26], у якого за кордоном у Румунії проживав рідний дядько І. Бауер, за версією слідства – резидент німецької розвідки.

Все це й спричинило арешт у вересні 1937 р. дружини Фрідріха – Кароліни та двох його синів – Альфреда й Едгара, безпартійних, яким було по 30 років. Їх звинувачували в створенні контрреволюційної організації, поінформованості щодо антирадянської діяльності Фрідріха Бірнстайн та у сприянні йому в контрреволюційній та шпигунській діяльності, перетворенні їх квартири на явку для агентів німецької та румунської розвідок [3, арк. 25].

За матеріалами слідства Кароліна за дорученням чоловіка вела переписку з резидентом німецької розвідки Бауером через білогвардійця Бояринцева, який мешкав у Парижі. Їй інкримінувалися дискредитація партії та уряду, поширення провокаційних слухів щодо, начебто, вдаваного голоду в СРСР, схвалення націонал-соціалістського режиму Німеччини [3, арк. 57].

Старший Едгар за матеріалами слідства поширював чутки про погіршення умов робітників СРСР, наклепи на Сталіна і Конституцію. Молодшого Альфреда звинувачували не лише в сприянні діяльності батька, але й у проведенні в себе на квартирі контрреволюційної агітації серед своїх знайомих, схваленні фашистської інтер-

венції в Іспанії, поширенні чуток про війну й поразку в ній СРСР, наклепах на СРСР, схваленні Німеччини. [3, арк. 58-59]. Його також звинувачували в тому, що він не доніс у правоохоронні органи про відвідування в 1934 р. їх квартири та квартири їх сестри, начебто, агентом іноземної розвідки Антоновим, який прибув із Румунії від їх родича Бауера. Йому інкримінували пропаганду переваг життя в Румунії, наявності в цій країні всього необхідного людям та спробу залучити Альфреда до розповсюдження за винагороду контрреволюційних прокламацій [3, арк. 93].

У лютому 1938 р. Особливою Народою при НКВД СРСР усіх трьох було визнано винними в шпигунській діяльності на користь румунської розвідки, проведенні антирадянської агітації та засуджено за ст. 54-6 та 54-10 УК УРСР до 10 років виправно-трудових таборів кожного [3, арк. 189].

Ускладнювало становище родина Бірнстайн окрім німецького походження наявність чималого числа родичів за кордоном. Так Кароліна на допитах засвідчила наявність у її чоловіка 65-річного рідного брата та 84-річної матері, які мешкали в Берліні. Виїхали рідні ще під час революції в Російській імперії. Брат чоловіка працював управляючим будинками [3, арк. 25]. Окрім того, у Франції, в Парижі мешкала рідна сестра Кароліни, яка виїхала ще в 1909 р. спочатку до Болгарії, а в 1920-х рр. переїхала до Франції. Не тільки найближчі родичі, але й дядько зятя Кароліни Бауер, із якого органи зліпили шпигунський персонаж, мешкав у Румунії, куди він виїхав офіційно, за допомогою німецького консульства в Москві – через Німеччину [3, арк. 25 зв.]. Також Альфред на допиті засвідчив, що за кордоном у нього ще був і двоюрідний брат – у минулому офіцер білої гвардії [3, арк. 30]. З таким різнобарв'ям родичів за кордоном родина Бірстайн стала для системи тоталітарної влади справжнім подарунком, адже надавала можливості для фальшування будь-яких схем їх шпигунсько-антирадянської діяльності.

Слідство потурбувалося про фабрикацію свідчень на користь заданої міфологеми. Так, Н. Пономаренко, Л. Красуцький, І. Федоров показали, що брати стверджували, що радянська влада «ріже заробітки, дере податки з живого й мертвого, людей тримають у напівголодному стані, а в газетах розпинаються, що в нас рай... Країна, що до революції була завалена хлібом, ми...годували хлібом весь світ. Тепер кажуть, що хліба збирають менше втричі... порядку ніякого. Офіційного безробіття немає, а насправді скільки завгодно. Це сумлінно приховується. Немає можливості працювати за спеціальністю» [3, арк. 51, 51 зв. – 52]. Також цими свідками стверджувалось, що брати Едгард і Альфред Бірнстайн казали, що влада вивозить до Іспанії під виглядом продовольства зброю та добровольців, що Німеччина сильніша за СРСР, тому що об'єднала не лише німецький народ у Німеччині, але й усіх німців, які проживають за її межами, що у випадку війни всі німці виступлять на захист Німеччини, незалежно від того, де вони знаходяться, що після початку війни виступить Японія і подвійного удару СРСР не витримає, що населення так розлючене напівголодним існуванням, що у випадку війни може відмовитись від захисту держави [3, арк. 43 зв. – 44, 49].

Сусід родини Я. Вітневський – єврей за національністю – засвідчував антисемітські настрої Кароліни, яка, начебто, вважала, що в СРСР від революції виграли лише євреї й захопили владу в свої руки. Також за його свідченнями, Кароліна стверджувала, що свобода, обіцяна Конституцією є брехнею й люди до Верховної Ради признаються [3, арк. 46 зв. – 46 зв.].

Самі ж засуджені винними себе не визнали [3, арк. 190]. Відсидівши свої терміни вони не позбавилися цього ганебного тавра засуджених, залишаючись у колі «виключених людей» у системі суспільних відносин. З цього приводу особливо показовим є приклад Альфреда. Маючи лише середню технічну освіту та справжній інженерний хист він у таборі виконував функції одного з кращих контрольних майстрів, за що рішенням Особливої Наради при НКВС

СРСР термін відбування покарання було зменшено на 6 місяців [3, арк. 94]. Після звільнення із 1947 р. він працював слюсарем на Ашхабадському ремонтному заводі, де користувався авторитетом у робітників, був передовиком стаханівського руху, вносив раціоналізаторські пропозиції, що реально забезпечували удосконалення виробничого процесу та економили заводу кілька десятків тисяч рублів. У характеристиці на Альфреда, підписану директором заводу й головою заводського комітету, було відзначено, що ним систематично щомісяця план виконувався на 300-350 %, що за 11-ть місяців поточного року ним уже виконано більше 4-х щорічних норм, що його зараховано до заводської книги пошани, що він, працюючи з особистим клеймом якості, не здає продукцію до відділу технічного контролю, протягом 2-х років обирається членом заводського комітету, має 5-ть почесних грамот [3, арк. 90 – 91]. Та попри все це йому не вдавалось добитися реабілітації. У 1952 р. Особлива Нарада при НКВС СРСР відмовила Альфреду Бірнстайн у знятті судимості [3, арк. 95].

У 1953 р. із проханням на ім'я голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова про зняття судимості з Альфреда Бірнстайна звернувся його прийомний син. Це свідчить про те, що Альфред чудово впорався із обов'язками вітчима, виховавши у хлопця високі моральні якості і прагнення до справедливості. У характеристиці, що додавалась до звернення, ще раз засвідчувалось про трудові успіхи Альфреда Бірнстайна: перевиконання місячних планів у 5-6 разів, виконання зустрічного плану вже за 1958 р., розробка нового методу свердління, що дало економії заводу в кілька десятків тисяч рублів та збільшило виробництво праці у 8 разів, удосконалення обробки корпусів водяних насосів. Про ці досягнення раціоналізатора систематично повідомляла місцева преса [3, арк. 102, 104, 107].

Не допомогло Альфреду і співробітництво з каральними органами. Ще під час перебування у таборі його було завербовано оперативним чекістським відділом Івдельтаб МВС СРСР. Після його

прибуття до Ашхабаду з ним відновили зв'язок і задіяли до розробки об'єктів, з чим він успішно справлявся. Враховуючи, його успішну співпрацю та хворобливе відношення А. Бірнстайна до своєї судимості, місцеві органи розглядали питання про доцільність постановки питання перед МВС СРСР про її зняття.

Лише зміна суспільно-політичного клімату після XX з'їзду ВКП(б) у 1957 р. родину Бірнстайнів було реабілітовано. При перегляді справи було з'ясовано, що частина свідків була штатними працівниками органів і просто давала потрібні покази за вказівкою. Так, І.Федоров засвідчив, що родину Бірнстайн взагалі не знав, до міськвідділу НКВС його викликали, як правило, вночі, що він, навіть, не знає, що саме й на кого писали в протоколах.

Архівно-слідча справа відтворює нам як механізм, так і логіку фабрикації справи. У роки Великого терору, коли шалено зростали показники роботи органів карально-репресивної системи і поставала необхідність швидкого наповнення конвеєра насилля конкретними справами й людьми родина Бірнстайн як найкраще підходила для цього. По-перше, німці за походженням під час напруженої суспільно-політичної ситуації міжвоєнного часу, по-друге, представники заможної родини, що завжди може викликати соціальну неприязнь, по-третє, наявність родичів за кордоном, та не деінде, а у Франції, Німеччині, Румунії, епізодичні зв'язки з ними або їх представниками, по-четверте, й нарешті, по-п'яте, родина велика, що відразу дає значний показник. Так звичайні люди «неправильного» походження потрапляли під жорнова репресій, перетворюючись після відбуття покарання на «виключених» із суспільного середовища людей, зазнаючи фізичні й моральні страждання, власне назавжди, навіть після офіційної реабілітації, котру також не так просто було отримати.

У системі тотального контролю над усіма сферами людського існування при такому етнічному походженні, небажаних родинних зв'язках, відверто антирадянських свідченнях невизнання вини ви-

глядало як вияв непокори, як незгода із пануючим режимом, нелояльність до нього. Це пасивний, але протест.

Список літератури:

1. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т., 2008. 314 с.

2. Терлецька І.В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму: монографія. Київ : Київ. нац. Торг.-екон. Ун-т, 2013. 320 с.

3. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XIII: УССР. Степной подрай он. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Москва : Изд-е ЦСУ Союза ССР, 1929. 464 с.

4. Державний архів Херсонської області ДАХО (далі – ДАХО). Ф. Р. 4033. Оп. 3. Спр. 77. 223 арк.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7085. 1 арк.

BLACK VALLEY – LOCATION OF COSSACKS FIGHTS: HISTORICAL RECONNAISSANCE OF EVENTS IN 1675

CHYCHYKALO M.A.,

*Master, Specialist of History, Archeology
and Teaching Methods Department*

Kherson State University

Kherson, Ukraine

History of Ukrainian Cossacks in Kherson currently serves hot topic of research, not only because the region housed Kamjanska and Oleshkovska Sich, but also because of memories of the area while describing Cossacks marches to Crimean Khanate, due to the immediate proximity of with the peninsula. A striking example of this thesis is the events of 1675 near the Black Valley.

Turning to the historiographic base of the problem, first of all, we find the chronology of events near the Black Valley, which is presented in his work *Ivan Dmytrovykh Sirko Slavnyi koshovyi otaman viiska zaporozkykh nyzovykh kozakiv* famous ethnographer Dmitro Yavornytsky [1]. The author gives to the reader a thorough description of the events, adding ethnographical hue. A flashback of these events is available in the prospect of the Kherson regional ethnographer A.E. Virlich [2] and researcher Kahovka M. Oghandets [3], they are investigating the history of the Cossacks in the Kherson region, recalling the Black Valley, refer to the works of Dmitry Yavornytsky, reproducing the fact and evaluation of the author. The researcher on the history of the Cossacks in the Kherson region, V. Pavlenko, in his work *Zaporozke kozatstvo na terytorii Khersonshchyny* [4] also mentions the actions of the forces of Ataman Sulf near the Black Valley. Excerpting the local lore aspect, highlight the history of the Black Valley in his article N. Romanenko and I. Benidiktovich [5], paying attention to the tourist value of this locality. Therefore, the analysis of historiographical

base sees not only a few research of this issue, but also local history and tourist importance of the event for analysing Kherson region.

In 1675 the well-known military leader ataman I. Sirko carried out another campaign in the Crimea, where Cossacks under his management delivered more than 7,000 slaves [4, p. 19]. This event is related to an event that occurred in Black valley, on the border of the present Chaplinsky and Kakhovsky districts of the Kherson region. Its essence is reduced to the Sirko order when those who didnt want treturn to Ukraine was killed .

Turning to the chronology of events, we see that after a brilliant victory, the whole army of Ivan Sirko united, took the prey and arrived somewhere at noon at Sivas crossing. After a little rest and dinner, it went from Crimea through Sivash. By the end of the day the crossing was overcome, and then the troops went a little differently than when it was moving to the Crimea – to Kolonnchak, to the Black valley and Kochkars, the hall was walking to Perekop on the left [3, p. 3].

From the description of Dmitry Yavornitsky it is known that on the road Cossacks devastated a lot of Tatar suburbs, captured a lot of livestock and sheep breeders along with the serviceman and headed up the Dnieper to Sich, with a large booty and thirteen thousand yasir – captive Tatars and liberated from the Crimean captivity Christians [1, p. 108]. The controversial issue is the number of prisoners, since it is not known which part of the yaser was seized directly in the Crimea, and which – at the time of return, was the so-called serviceman. Due to the lack of more accurate information, it can be assumed that the army of Cossack Sulfur actively continued to replenish the yasir from the inhabitants of the surrounding territories of the Crimean Khanate, that is, the territory of the Kherson region.

When the army overcome a few miles from the Khanate, Ivan Sirko, according to the facts, ordered to stop in handy for grazing spot to stop and weld more cereals to be enough to everyone – and the army and yasir, and commanded to divide yasir – Christians alone, Tatars

(basurmane) separately. Then Kosh commanded to bury all the bussurans, Christians who numbered about seven thousand, offered, as an alternative, to return to the Crimean Khanate if they did not want to return to Ukraine [2, p. 50].

Christians, and born of them in the Crimea «tumi» (so-called born of mixed marriages between Turks (or Tatars) and Ukrainians) after such an appeal were divided into two parts: three thousand decided that it is better to return to Crimea and the remaining four thousand asked for the native Ukraine [1, p. 109]. Analyzing these figures, we can see interesting fact: almost 43% of the prisoners decided to return to their former way of life than to return to their historical homeland. From these information, we can assumed that the presence of certain economic and social stability and residence has a significant influence on the choice of place of residence, and possibly on self-identification, despite possible distinct cultural and religious aspects.

Later, according to historical sources, Sirko ordered to feed everyone, and then left some of them with him, while others returns to Crimea. But before that, hi ask them why they are seeking back to the Khanate. They answered that in Crimea they have property and economical stability, and they will have better life there than in Ukraine, where they have nothing [2, p. 51]. Releasing these men basket yet fully believe that they actually go to the Crimea, and hoped that they change their mind.

When Kosh finally realized in the firm intention of the liberated fellow countrymen decided return to Crimea, he ordered the young Cossacks to get saddles and horses, catch up with those who had been let go, and ruthlessly cut all to one another. Sirko added that he was going to go immediately to see how his order was fulfilled. The Cossacks made the commandment of the ataman and left no soul [5, p. 121].

According to D. Yavornytsky, when Sirko was convinced that his will was done precisely, he thanked the Cossacks, and addressed the dead with the following words: «Forgive us, brethren, and sing here here to the terrible judgment of the Lord instead of multiplying you in Crimea

between basurmane our Christian dashing head and its eternal destruction without baptism» [1, p. 109]. Such an artistically exaggerated treatment is more like an attempt to justify the actions of the ataman than the actual attitude of Ivan Sirko to executing his order.

Proceeding above the facts, the events of 1675 near the Black Valley clearly illustrate perception of «ours – stranger» in the understanding of the Ukrainian Cossacks. The Christian population, which chose the so-called «slave» life in the Crimean Khanate, was guided by certain own convictions, for example, economic stability or having property, was perceived as an enemy and turned into a category of «strangers». In addition, such a controversial decision by Ivan Sirko provides an opportunity to provide a critical analysis of the work of the famous Cossack Ataman, departing from the total heroic idealization of this figure in the history of the Cossacks.

Consequently, it is difficult to provide an objective assessment of the events of 1675 near the Black Valley. Due to the few sources, it is difficult to find out which term is appropriate to use «massacre» or «justice for traitors». The available historical information provide possibility to understand not only this ambiguity of the history of the Ukrainian Cossacks, but also contribute a critical appraisals of wellknown historical figures of this time. In addition, such historical monument on Kherson region, which mentioned on historical sources from the last third of the XVII century, promotes the updating of regional studies, as well as the creation of tourist centers to commemorate the Cossack past.

References:

1. Yvornytsky D.I., *Ivan Dmytrovych Sirko Slavnyi koshovyi otaman viiska zaporozkykh nyzovykh kozakiv*. Dnipropetrovsk «Promin», 1990. P. 108–109.
2. Virlych A.E., *Shche buly my kozakamy*. Kherson: MR «Hazeta», 1996. P. 50–51.

3. Ohdanets M., *Bil Chornoj dolyny: (z Istorii kozatstva na Khersonshchyni). Kakhovska zoria*.1995, № 80. P. 3.

4. Pavlenko V., *Zaporozke kozatstvo na terytorii Khersonshchyny*. Kherson: PP Vyshemyrskyi V.S., 2014. P. 18–19.

5. Romanenko N.H., Benidiktovych I.A., *Chorna dolyna – pamiatka ukrainskoho kozatstva.Naukovi zapysky. Problemy arkeolohii, etnohrafii, istorii, istoriohrafii, literaturoznavstva, mystetstvoznnavstva, muzeieznnavstva, onomastyky, sotsiolohii*. Kherson: Ailant, 2004. P. 121–123.

**В. І. ГОШКЕВИЧ – ПЕРШИЙ АРХЕОЛОГ-ДОСЛІДНИК
КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ ТА ЙОГО ЗНАХІДКИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.
В ХЕРСОНСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ**

ЧОРНА К.Д.,

старший науковий співробітник

науково-експозиційного відділу історії краю

Херсонського обласного краєзнавчого музею

м. Херсон, Україна

Історія запорозького козацтва, яка протягом століть формувала й зберігала національну самосвідомість українського народу, з минулого й до сьогодення викликає інтерес дослідників. На початку ХХ ст. наукові знання про козацьку добу в Україні, що традиційно будувалися на писемних історичних джерелах та фольклорних творах, почала поповнювати археологія. Вона значною мірою розширила відомості про військову справу, архітектуру й фортифікацію, господарську діяльність та побут козаків. Серед науковців, які заклали підвалини археологічних досліджень пам'яток запорозької старовини, був і Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928) – археолог,

краєзнавець, визначний громадський діяч, засновник Херсонського міського музею старожитностей.

Майже до середини ХІХ ст. згадки про Кам'янську та Олешківську Січі запорозьких козаків лише зрідка з'являлися в історичних працях. Причина крилася як у загальному стані науки, котра ще знаходилася на етапі свого становлення, так і в самому ставленні суспільства до цієї теми. Українцям потрібен був час, щоб звільнитися від відчуття провини за так званих «зрадників-запорожців», «мазепинців», яке російська імперська доктрина впродовж століть вкорінювала в свідомість українців. Але в 1840-х–50-х роках підйом національно-демократичного руху в Україні зумовив стрімке зростання інтересу до історії запорозького козацтва, зокрема, до подій періоду перебування запорожців на Кам'янській та Олешківській Січах. Наука у цьому напрямку рухалася від простих констатуючих описів до фундаментальних праць, від огляду історичних пам'яток – до складних археологічних досліджень.

У 1844 році, в першому томі видання «Записки Одесского Общества истории и древностей» (далі – «ЗООИД») було надруковане повідомлення «Надгробия кошевых Гордеенки и Ерофеева». Автор публікації, херсонський краєзнавець Микола Павлович Вертильяк, з 1839 року був постійним кореспондентом, здобувачем, а з 1848 року – дійсним членом Одеського Товариства історії та старожитностей. По материнській лінії він належав до нащадків Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорозької (Нової) Січі (1765–1775). Поблизу місць, де на річці Кам'янці у 60–70-х роках ХVІІІ ст. був розташований зимівник Калнишевського, знаходився і маєток Вертильяка – село Мелове Херсонського повіту. Неподалік, при гирлі Кам'янки, лежали руїни Січі. Тож, у своєму повідомленні до «ЗООИД» М. П. Вертильяк одним з перших достовірно локалізував Кам'янську Січ, навів короткий опис історичних об'єктів на пам'ятці й вказав на місцезнаходження поховання кошового отамана Костянтина Гордієнка на Січі. Д. І. Яворницький у своїй «Історії

запорозьких козаків» розмістив важливий фрагмент цього повідомлення: «Не более как 15 лет тому назад кладбище бывшей на реке Каменке Сечи Запорожской усеяно было крестами и надгробными памятниками с надписями; даже крепостные валы сохранили обшивку свою из тесаного камня. Теперь все это истреблено. На кладбище остается только четыре креста. Один из них вовсе без надписи, на другом стерлась она так, что ее нельзя разобрать; зато надписи двух остальных обогащают нас весьма важными сведениями относительно истории Запорожья: первая определяет год смерти кошевого атамана Кости Гордиенко, о котором в «Истории последнего Коша» г-на Скальковского сказано, что неизвестно, где он умер. Вторая дополняет список кошевых неизвестным именем Василия Ерофеева» [5, с. 138].

Про історію Кам'янської та Олешківської Січей писали не тільки науковці та шанувальники козацької давнини. Про неї поетичним словом промовляв і геніальний Тарас Шевченко. У 1843 році він вперше повернувся на Батьківщину після довгих років вимушеної відірваності від рідної землі. Виконуючи роботи з художньої фіксації та опису історичних пам'яток України, поет вперше відвідав землі Запорожжя, мріяв побувати й на Кам'янській Січі. Під час подорожі Чернігівщиною, в містечку Іржавець, у церкві, він побачив старовинний образ Божої Матері Іржавецької, привезений козаками з Олешківської Січі. За переказами, ця чудовна ікона «заплакала», дивлячись на поневіряння козаків на Олешках. Вражений Тарас Шевченко вирішив написати поему про Олешківську Січ, про трагедію українського народу, який за спробу вибороти незалежність платив життями тисяч своїх синів й вигнанням на чужину запорозького козацтва. Поема «Іржавець» була написана ним вже на заслання, в Оренбурзі, у 1847 році. В ній поет з сумом назвав Олешківську Січ «горе-Запорожжям».

Минуло 10 років, і в 1856 році товариш Т. Г. Шевченка, Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський – письменник, поет, іс-

торик, етнограф і фольклорист розпочав свою експедицію Наддніпрянською Україною. Результатом цієї масштабної історичної й етнографічної розвідки стала книга «Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра», опублікована у Санкт-Петербурзі в 1861 році. Серед багатьох історичних місць, які відвідав автор, була й Кам'янська Січ. Як заклик до збереження цієї важливої для кожного українця пам'ятки звучать рядки його опису забутої руїни: «По берегу розсіяно декілька запорозьких могил, валяються у зневазі три розбиті хрести з зіпсованими написами, а трохи вище, під дикою грушею стоїть похилений хрест над могилою Костя Гордієнка, який у 1709 році був на боці Мазепи. Як він сюди потрапив, яким чином поховані інші старшини у Кам'янці – невідомо. Ходить поголоска, що тут була тимчасова Січ запорожців, вигнаних із Чортомлика Петром I, однак про це ніде немає вказівок. ...Залишки насипів і заглиблення, які свідчать про козацьке житло, все-таки переконують, що Січ тут існувала. Поміщик [Єсаулов], якому належить ця чудова місцевість, зовсім не поважає старовини і долю древніх могил повністю полишає часові та сваволі тварин. Звичайно, ніхто не має права вимагати від нього збереження могил, однак освіченому нащадкові не личить руйнувати історичні пам'ятки» [1, с. 303–304].

Наприкінці ХІХ ст. дослідження пам'яток козацької доби набуває послідовного наукового характеру. На цьому етапі неоціненний внесок у їх вивчення зробив історик козацтва й великий патріот України Дмитро Іванович Яворницький. У 1880-х – 1890-х роках одна за одною виходять його книги: «Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья» (Київ, 1884); «Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк» (СПб, 1890); й, нарешті, визначна праця – «История запорожских казаков» у трьох томах (СПб, 1892–1897). Він вперше докладно обстежує й складає плани Кам'янської та Олешківської Січей. Теоретичні підвалини для археологічних досліджень запорозьких пам'яток були створені.

Безпосередні наукові контакти Д. І. Яворницького з хранителем (директором) Херсонського музею старожитностей В. І. Гошкевичем посприяли рішенню останнього розпочати розкопки Кам'янської Січі. На той час Віктор Іванович мав значний досвід археолога. Навчаючись в Київському університеті, він студіював історію, археологію та археографію під керівництвом професорів В. Антоновича та М. Петрова; з 1888 року брав участь в археологічних розкопках на Київщині та Черкащині. У 1890 році Гошкевич оселився в Херсоні й того ж року провів свої перші ознайомлювальні археологічні екскурсії неподалік міста й започаткував створення археологічного музею. Протягом багатьох років він досліджував давні поселення й кургани, пропагував охорону пам'яток археології.

У 1909 році В. І. Гошкевич організував експедицію по берегах Дніпра, Інгульця й Бузького лиману для пошуків й обслідування «давно забутих давніх поселень краю». (Пізніше частина відкритих ним городищ в науці отримала назву «городища Гошкевича»). Таких поселень було виявлено 17. Топограф Ф. Фабриціус зняв їх плани, зробив фотознімки. Попри констатацію руйнування більшості цих пам'яток через природні фактори, та внаслідок господарської діяльності населення, Гошкевич відзначив порівняно добру збереженість двох городищ поблизу села Консулівка Херсонського повіту. Більш пізнім з них була колишня Кам'янська Січ, руїни якої знаходилися «при панській садибі» землевласника Ф. С. Агаркова. Завдяки спілкуванню Віктора Івановича з працівниками й службовцями Консулівської економії колекція Херсонського музею поповнилася знахідками з території Січі. Управитель маєтку В. Л. Райковський передав зразки орнаментованих кахлів та одинадцять срібних монет Кримського ханства XV–XVIII ст. [2, с. 16].

У липні 1913 року, на запрошення Ф. С. Агаркова, В. І. Гошкевичем були проведені пробні археологічні розкопки на місці Кам'янської Січі. Власник маєтку надав у розпорядження дослідника групу з 10 робітників. Відзначаючи певну складність й важливість

цих розкопок, Віктор Іванович при публікації наукових матеріалів зауважував: «Ни одна из Запорожских Сичей до сих пор не исследована археологами надлежащим образом; потому заслуживают внимания настоящие разведки, произведенные в Каменской Сичи» [3, с. 7].

На трикутнику землі між річкою Кам'янкою та рукавом Дніпра Козацьким Річищем були досліджені 8–9 невеликих кам'янистих горбиків (рос. – «холмики»), позначених на плані Гошкевича. Розкопки показали, що це – печища. Велика кількість цілих та розбитих теракотових кахлів з рельєфним орнаментом свідчила про те, що печі були суцільно облицьовані. Внутрішність зруйнованих печей виявилася заповненою купами золи й вугілля, фрагментами керамічного посуду, кістками тварин та риб'ячою лускою. Наступним об'єктом розкопок була обрана одна з великих ям. Припущення про те, що ями являли собою заглиблену у ґрунт нижню частину куренів, підтвердилося: прокладена траншея показала розріз житла, дала можливість виявити сходинки, що вели до приміщення. У заповненні ями знайшли фрагменти масивних чарок гутного скла та керамічні люльки. В. І. Гошкевич обстежив також козацьке кладовище, його старшинську ділянку посеред парку. Він підкреслив особливе піклування Ф. С. Агаркова про пам'ятники: «Мы уже имели случай отметить, как бережно сохраняются в том парке каменные козацкие кресты на тех самых местах, где они были найдены» [3, с. 7]. По закінченні розкопок Ф. С. Агарков подарував усі археологічні знахідки Херсонському музею.

Наступного, 1914 року, вже згаданим управителем маєтку В. Л. Райковським та конторником П. М. Тереховим до музею були передані декілька рідкісних речей, знайдених під час розширення парку на місці Січі: металева кулелійка – форма для відливання свинцевих куль) та козацька бронзова печатка з зображенням герба, у центрі якого – підкова (або зігнутий лук?), над підковою – хрест, корона, зірки, знизу – стріла, по сторонах літери «П–С–А–Г» [4, с. 33, 35].

Артефакти, отримані при розкопках на Кам'янці, а також зібрані на Олешківській Січі, поповнили музейні фонди й дозволили більш широко представити в експозиції історію запорозького козацтва, пов'язану з Херсонським і Таврійським краєм. Музейне життя експонатів, здобутих науковою працею В. І. Гошкевича, продовжується і нині. Фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею налічують понад 500 кахлів, здебільшого, фрагментованих; 11 скляних виробів (ніжки масивних чарок гутного скла, фрагменти пляшечок); цілі й фрагментовані керамічні люльки з Кам'янської і Олешківської Січей. В основній експозиції музею представлені цілі кахлі, люльки та скляні вироби. Розширити експонування матеріалів з розкопок В. І. Гошкевича допомагає активна виставкова діяльність музею. Так, для виставки «Легенди козацького Степу» (2010 р.) було реставровано, зібрано з окремих фрагментів й розміщено на макеті печі теракотові кахлі з рельєфним геометричним, рослинним орнаментом та сюжетними зображеннями. На виставці «Понад Дніпром козацьким» (2016 р.) особливу увагу відвідувачів привертають кулелійка та козацька печатка з Кам'янської Січі. У 2010 році частина предметів з розкопок В. І. Гошкевича була опублікована в ілюстрованому виданні «120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею» (Херсон: Гілея, 2010). Колекція козацької старовини у Херсонському музеї продовжує поповнюватися завдяки розкопкам, які проводять сучасні археологічні експедиції на запорозьких пам'ятках Херсонщини.

Минуло понад 100 років від започаткованого В. І. Гошкевичем археологічного дослідження Кам'янської Січі, яке не тільки підтвердило велику наукову цінність пам'ятки, але з часом допомогло українському суспільству заявити про неї як про раритетний об'єкт національної історичної спадщини.

Список літератури:

1. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. – Львів: Априорі, 2016. – 544 с.
  2. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. ХГУ. Вып. 2 / Сост. В. И. Гошкевич. – Херсон, 1912. – 85 с.: ил.
  3. Летопись музея за 1913 год. ХГУ. Вып. 5 / Сост. В. И. Гошкевич. – Херсон, 1915. – 44 с.: ил.
  4. Летопись музея за 1914 год. ХГУ. Вып. 6. / Сост. В. И. Гошкевич. – Херсон, 1916. – 48 с.: ил.
  5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. К.: Наукова думка, 1990–1991. –Т. 1. – 592 с.
-

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«ЗАПОРОЗЬКІ КАМ'ЯНСЬКА Й ОЛЕСЬКІВСЬКА СІЧІ
ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ»**

18–19 квітня 2019 р.

м. Херсон

Українською, англійською та російською мовами

Видання та друк – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон: +38 0552 399580

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку 10.04.2019 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.

Умовно-друк. арк. 6,51. Тираж 100. Замовлення № 0419-70.

Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.